

Крижанівський Віталій

***МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ
«МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»
для здобувачів ОС «Магістр»***

**Глухів
2025**

**Міністерство освіти і науки України
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка**

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

Крижанівський Віталій

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ
«*МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ*»
для здобувачів ОС «Магістр»**

Глухів 2025

УДК 930 (07)

К 85

*Рекомендовано до друку та розповсюдження вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 11 від 30 квітня 2025 року)*

Рецензенти:

Мошик І. В. – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного заповідника «Глухів».

Ткаченко Н. М. – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Файзулін Я. М. – кандидат історичних наук, директор Центрального державного історичного архіву України (м. Київ).

Крижанівський В.

К 85

Методичні рекомендації до вивчення курсу «Методологія та методи історичної науки для здобувачів ОС «Магістр». Глухів. 2025. 46 с.

Методичні рекомендації створено в межах освітнього компонента «Методологія та методи історичної науки». Видання містить тематику та матеріали практичних занять, завдання для самостійної роботи та самоконтролю здобувачів освіти, рекомендовану літературу з курсу.

Посібник призначено для здобувачів освіти другого рівня вищої освіти, викладачів та широкого кола читачів, що цікавляться проблемами методології історичної науки.

УДК 930 (07)

Передмова

Методологія та методи історичної науки – нова навчальна дисципліна, що системно викладається на історичних факультетах вищих навчальних закладів України доби незалежності. Не оминула ця традиція й край знаних українських істориків М. Василенка та В. Романовського. Так, у Глухівському національному педагогічному університеті ім. О. Довженка здійснюється підготовка студентів-магістрів за спеціальностями В9 Історія та археологія та А 4. 03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта. Відповідно до ОПП підготовки магістрів навчальних планів спеціальності В9 Історія та археологія та предметної спеціальності А 4. 03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта) передбачено студіювання в третьому семестрі курсу «Методологія та методи історичної науки». Цими ж планами визначено хронометраж вивчення дисципліни: усього - 150 годин, з них 24 годин – лекції, 26 години – семінарські заняття та 100 годин – самостійна робота. Програма курсу структурована за чотирма модулями: *Модуль 1. Історична думка від доби античності до ХХІ ст.*; *Модуль 2. Теорії історичного процесу*; *Модуль 3. Фактори історичного процесу*; *Модуль 4. Методи історичного дослідження та стиль мислення.*

На теренах України в 1960 – 1980-х рр. онтологічними та гносеологічними проблемами пізнання та знання найбільш системно займалися науковці відділу логіки та методології науки Інституту філософії АН УРСР (П. Копнін, С. Кримський, М. Попович, Б. Парахонський, В. Храмова)¹ та науково-педагогічні працівники філософського факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка (М. Дученко, В. Босенко, І. Надольний)². На жаль, в Україні 1960-х – 1980-х рр., на відміну від інших республік СРСР, не склалася традиція системного осмислення гносеологічних та онтологічних

¹ Парахонський Б. Стиль мышления. К. : Наукова думка, 1982. 119 с., Парахонский Б. Язык культуры и генезис знания. К.: Наукова думка, 1988. 211 с.; Крымский С. О стиле мышления современного естествознания. *Проблемы философии и методологии современного естествознания.* М.: Наука, 1972. С. 306 – 312; Кримський С. Науково-технічна революція і способи духовного освоєння світу. *Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції.* К.: Наукова думка, 1976. С. 305 – 346; Попович М. Логіка і наукове пізнання. К.: Наукова думка, 1971. 155 с; Логіка і гуманітарні науки/ ред. М. Попович. К.: Наукова думка, 1971. 168 с.; Попович М. Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. К.: Наукова думка, 1979. 243 с.; Методологическое сознание в современной науке / П. Йолон, С. Крымский. К.: Наукова думка, 1989. 332 с., Гносеологический анализ структуры естественнонаучного знания/ Н. Деленчук, В. Храмова. К.: Наукова думка, 1981. 366 с. та ін.

² «Категорія суб'єкта і об'єкта в теорії пізнання діалектичного матеріалізму» (1964 р.); «Природа людського пізнання» (1971 р.); «Пізнання та ідеологія» (1980 р.); «Проблеми методології наукового пізнання і соціальної практики у світлі ленінського теоретичного спадку» (1980 р.). Див.: Кафедра філософії гуманітарних наук: Історія та сучасність. Біографічний довідник./ За заг. ред. Л. Губерського. К.: ВАДЕКС, 2014. С. 6 – 8.

проблем історичної науки. Виходять друком окремі невеличкі праці, присвячені осмисленню методів та методики історичного дослідження³. Як виняток можна виокремити працю з теоретичних проблем історичного дослідження викладача Київського університету М. Варшавчика, яка, на жаль, вийшла тільки у Москві 1982 р.⁴

Із розпадом СРСР у середовищі українських істориків утверджується позиція, що необхідно запровадити в навчальні плани історичних факультетів університетів, педагогічних інститутів курс, який би присвячувався теоретико-методологічним проблемам історичної науки. Склалося два підходи до формування навчальної програми курсу «Методологія історії». У першому випадку головна увага приділяється специфіці історичного знання (епістемологія історичного знання) та логіко-методологічним проблемам дослідження. Прихильники другого підходу намагаються розкрити власне історичні теорії, концепції, що були доміантними в середовищі учених від доби античності до сьогодення.

При складанні навчальної програми курсу «Методологія та методи історичної науки» ми враховували компетентності, закладені бакалаврськими курсами «Історіографія та джерелознавство історії України», «Спеціальні історичні дисципліни». Програма курсу зорієнтована на вивчення історичних теорій, підходів, методів історичної науки. Такий ракурс урахує напрацювання українських учених у сфері історіографії, методології І. Колесник, О. Яся, С. Кримського та ін⁵.

Мета вивчення курсу – освоєння та розуміння здобувачами освіти закономірностей розвитку та еволюції історичної думки, науки від античності до сьогодення; осмислення теоретико-методологічних засад історичної науки.

Завдання курсу:

- 1) Аналіз процесу зародження та еволюції історичної думки, науки від доби античності до сьогодення;
- 2) Осмислення теорій історичного поступу, які були домінуючими в європейській та американській історичній науці в ХІХ – ХХ ст.;
- 3) Аналіз наріжних факторів історичного поступу;
- 4) Характеристика методів історичного дослідження та стилю мислення.

Основні поняття:

Еволюціонізм, неоеволюціонізм, цивілізація, цивілізація (за А. Тойнбі), світ-економіка (за Ф. Броделем), світ-системний аналіз, кон'юнктура економічна, модернізації теорії, аграрне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство, неолітична революція (аграрна революція), доместикація, малий льодовиковий період, кліометрія, метод, історико-

³ Санцевич А. В. Методика исторического исследования. К.: Наукова думка, 1984. 190 с., Мельник Л. Г. Предмет та методологія історичної науки. К.: Вища школа, 1977. 134 с.; Крип'якевич І. П. Нарис методики історичного дослідження. Завдання історичної методики. *Український історичний журнал*. 1967. № 2. С. 100 – 106; № 3. С. 113 – 115; № 4, С. 106 – 108; № 7, С. 121 – 123; № 8, С. 113 – 116; № 9, С. 130 – 132; № 10, С. 94 – 97.

⁴ Варшавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения СРСР. Эпоха социализма. М., 1982.

⁵ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Л: Львівський університет, 1999. 227 с.

генетичний метод, історико-порівняльний метод, історико-типологічний метод, стиль мислення (за І. Колесник), індивідуальний стиль наукового мислення (А. Лубський, І. Колесник), корпоративно-груповий (професійно-груповий) стиль мислення (за І. Колесник), універсальний стиль мислення (за І. Колесник).

Місце у структурно-логічній схемі: дисципліна вивчається після ознайомлення з такими історичними курсами: історія міжнародних відносин у системний період, українська філософсько-історична думка ХІХ – ХХ ст.

На семінарських заняттях студенти мають вивчити 7 тем упродовж 26 аудиторних годин:

№	Назва теми практичного (семінарського заняття)	Години
	<i>Модуль 2. Теорії історичного процесу</i>	
	Світова історія відповідно до положень еволюційної та неоеволюційної теорій	2
	Історія України та світу у світлі цивілізаційної теорії вітчизняних учених ХХ ст.	4
	Фернан Бродель та актуальні питання світсистемного аналізу	4
	Теорія модернізації в європейській та американській історико-філософській думці (соціальній філософії)	6
	<i>Модуль 3. Фактори історичного процесу</i>	
	Природний фактор в історичному процесі	2
	<i>Модуль 4. Методи історичного дослідження та стиль мислення</i>	
	Методи історичного дослідження. Кліометрика. Математичне моделювання	4
7	Стиль мислення	4
		26 ГОДИНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ТЕОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Тема: Світова історія відповідно до положень еволюційної та неоеволюційної теорій (2 години)

Еволюція не може закінчитися інакше, як досягненням величної досконалості та цілковитого щастя
(Герберт Спенсер – англійський філософ, соціолог)

I. Еволюційна теорія XIX ст. – першої чверті XX ст. та осмислення історії людських спільнот (Г. Спенсер, І. Франко).

II. Неоеволюціонізм (1930-ті рр. – сьогодні) та реконструкція поступу людських спільнот в доіндустріальну добу (Дж. Стюард, Е. Сервіс, К. Поланьї).

Поняття:

Еволюціонізм (від еволюція) – домінуючий напрям у соціокультурній антропології, археології Великобританії, США в другій половині XIX – першій чверті XX ст.; теорія стадійного розвитку людства від простих форм соціальних організацій первісних колективів до сучасних складних суспільних організмів, від примітивних матеріально-культурних засад усього спектра життєзабезпечення до цілісних соціальних, матеріальних, духовних систем;

Неоеволюціонізм – домінуючий напрям у соціокультурній антропології, археології Великобританії, США від 1930-х рр.; теорія полінійного розвитку людства від простих форм соціальних організацій первісних колективів до сучасних складних суспільних організмів, від примітивних матеріально-культурних засад усього спектру життєзабезпечення до цілісних соціальних, матеріальних, духовних систем.

Постаті:

Герберт Спенсер (1820 – 1903) – англійський філософ, соціолог. До 13 років отримав домашню освіту через проблеми із здоров'ям. 1837 – 1841 рр. працював інженером із будівництва залізничних доріг. 1843 р. очолив інженерне бюро, а 1848 – 1853 рр. – помічник редактора журналу «Економіст». 1853 р. отримав великий спадок, присвятив себе науковій роботі.

Іван Франко (1856 – 1916) – український письменник. Закінчив Дрогобицьку гімназію ім. Франца-Йосифа (1875). Від 1875 р. навчається на філософському факультеті Львівського університету, але через арешти (1877, 1880 рр.) заклад не закінчив. Повну вищу освіту отримав лише в Чернівецькому університеті (1891). З кінця 1870-х рр. займався літературною діяльністю, працював журналістом.

Джуліан Стюард (1902 – 1972) – американський антрополог. Навчався в школі-інтернаті в Оуенс-Веллі (штат Каліфорнія). Навчався в Каліфорнійському університеті в Берклі (штат Каліфорнія), Корнельському університеті (штат Нью-Йорк) та отримав ступінь бакалавра з зоології (1925). Після закінчення навчання та захисту дисертації з антропології викладав в Мічиганському публічному університеті (м. Анн-Арбот, штат Мічиган), університеті штату Юта (м. Логан). 1935 – 1946 рр. працював в Бюро з справ індіанців при міністерстві внутрішніх справ США, Смітсонівському інституті в якому 1943 р. заснував інститут соціальної антропології. 1946 – 1953 рр. викладав в Колумбійському університеті (штат Нью-Йорк), 1953 – 1968 рр. – Іллінойському університеті в Урбані-Шампейні (штат Іллінойс).

Карл Поланьї (1886 – 1964) – американський, канадський економіст, антрополог, соціолог, філософ. Закінчив Будапештський університет з ступеню доктора філософії (1908) та права (1912). До Першої світової війни працював журналістом. 1915 – 1917 рр. проходив

службу в збройних силах Австро-Угорської імперії. Після закінчення війни емігрував в Австрію та був редактором авторитетного журналу «Австрійський економіст» (1924 – 1933). 1933 р. у зв'язку з погіршенням ситуації в Австрії та Німеччині емігрує в Великобританію, а 1940 р. – в США. 1947 – 1953 рр. викладав у Колумбійському університеті.

Цікаві факти: дружина, Ілона Дучинська, – активна діячка Угорської комуністичної партії (до 1922 р.), Соціал-демократичної партії Австрії, Комуністичної партії Австрії (до 1936 р.), тому не отримала дозволу на проживання в США й постійно мешкала в Канаді. У зв'язку з цим К. Поланьї працював в США, але постійно проживав у Канаді.

Гордон Чайлд (1892 – 1957) – британсько-австралійський археолог. Вивчав давні мови в Куїнз-коледжі Оксфордського університету. 1919 – 1921 рр. – особистий секретар Д. Сторі, члена законодавчої ради та прем'єр-міністра штату Новий Південний Уельс (Австралія). 1925 р. переїжджає в Лондон та стає бібліотекарем Королівського антропологічного інституту. 1927 – 1946 рр. працював на кафедрі доісторичної археології Единбурзького університету, 1946 – 1957 рр. очолював інститут археології при Лондонському університеті. 1956 р. повернувся в Австралію.

Елман Сервіс (1915 - 1996) – американський антрополог, культуролог. 1941 р. закінчив Мічиганський університет. 1949 – 1953 рр. викладав в Колумбійському університеті (м. Нью-Йорк), 1953 – 1969 – Мічиганському університеті, 1969 – 1985 рр. – Каліфорнійському університеті в Санта-Барбарі.

Колін Ренфрю (1937 - 2024) – британський археолог, історик. 1956 – 1958 рр. служив зв'язковим в Королівських військово-повітряних силах. 1962 р. закінчив Сент-Джонс-Коледж Кембріджського університету з ступенем бакалавра мистецтв з археології та антропології. З 1965 р. співробітник Сент-Джонс-Коледжа та викладач департаменту доісторичних часів та археології Шеффілдського університету (до 1972 р.). 1972 – 1981 рр. – професор археології в Саунтгемптонському університеті, 1981 – 2004 рр. – професор археології Кембріджського університету. 1990 – 2004 рр. заснував та очолював кембріджський інститут археологічних досліджень Макдональда.

Джерела та література

Історіографічні джерела (практикуми, хрестоматії, антології; окремі видання)

1. Синтетическая философия в сокращенном изложении Говарда Коллинза. К.: Ника-Центр, 1997. 513 с.
2. Спенсер Г. Начала социологии: обрядовые учреждения / пер. И. В. Лучицкий. Киев: Федоров, 1880. 392 с.
3. Франко І. Мислі об еволюції в історії людськості. *І. Франко. Зібрання творів у 50 т.* К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 76 – 139.
4. Steward Julian. H. Theory of culture change. Urbana and Chicago, 1955. 244 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=VF4FE9SeQwAC&pg=PP5&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false ; <http://staff.washington.edu/ellingsn/Steward-TheoryofCultureChange.pdf> (дата звернення: 09.02.2025).

Словники, довідники, енциклопедії

1. Галушко К. Ю. Еволюціонізм в історичній науці. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова). К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evoljucionizm_v_istor_nauci (дата звернення: 04.03.2025).
2. Галушко К. Ю. Спенсер Герберт. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORT (дата звернення: 15.03.2025).

3. Павлюк С. П. Еволюціонізм *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. . URL: <https://esu.com.ua/article-18582> (дата звернення: 10.01.2025).

Статті, монографії/дисертації

1. Артюх В. Ще раз про розуміння поступу Іваном Франком. *Людинознавчі студії: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка* / гол. ред. Т. Біленко. Дрогобич: НВЦ ДДПУ ім. І. Франка, 2008. Вип. 18. С. 64 – 78.
2. Артюх В. О. Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини ХХ століття: монографія. Суми: Вид-во СумДУ, 2010. С. 97 – 114.
3. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 2000. С. 81 – 97.

Посібники

1. Еволюціоністська соціологія Герберта Спенсера. *Історія соціології (у 2-х кн.): навчальний посібник* / О. А. Рахманов, С. С. Бульбенюк, Ю. М. Манелюк. К. : КНЕУ, 2017. С. 90 – 96. URL.: https://kneu.edu.ua/userfiles/Department_of_Administration_and_Marketing_Personn/Rakhmanov_istor.pdf (дата звернення: 15.03.2025).
2. Концепція природної соціальної еволюції Г. Спенсера. *Історія соціології: навчальний посібник* / За ред. І.П. Рущенко. Х.: ТОВ «Планета-Прінт», 2017. С. 66 – 89.
3. Розвиток етнографічної науки. Сучасні етнічні процеси *Марченко О. Етнологія народів світу: Навчальний посібник*. Кропивницький, ТОВ ПОЛІМЕД-Сервіс. 2019. С. 23 – 45.

Методичні поради:

І. *Еволюційна теорія ХІХ ст. – першої чверті ХХ ст. та осмислення історії людських спільнот (Г. Спенсер, І. Франко)*. У ХІХ ст. одним з найбільш впливових напрямків європейської суспільно-політичної думки, зорієнтованої на аналіз стадійності історичного прогресу, виступає позитивістський еволюціонізм. Найбільшого поширення еволюціонізм в другій половині ХІХ ст. набув серед англо-американських дослідників (Г.Спенсер, Л. Морган, Дж. Фрейзер, Г. Чайлд та ін.). Також в межах цього напрямку працювали й знані українські історики, соціологи, публіцисти (М. Грушевський, І. Франко, М. Драгоманов).

При розкритті загальної теорії еволюції Г. Спенсера (1820 – 1903) студенти мають акцентувати увагу на таких її положеннях:

а) Суспільство розвивається від однорідного до різнорідного через структурування й інтеграцію його окремих елементів на рівні сімейств, родів, племен, народів. Через поступ людських спільнот у виробничій сфері відбувається спеціалізація, розподіл (диференціація), а для обміну продуктами праці та послуг відбувається інтеграція різних категорій людей.

б) Важливою ознакою переходу від доби дикунства до епохи варварства є формування системи соціальних інститутів. Спочатку виникли церемоніальні інститути, а на пізнішому етапі – інститути влади та управління. Держава виникає як інститут соціального контролю однієї категорії населення над іншою (кріпаки, раби). Важливим інститутом соціального контролю, за Г. Спенсером, виступала церква.

в) Проаналізувати авторську типологію цивілізованих суспільств:

**мілітарні суспільства* (давні східні деспотії), в яких особа підпорядковується соціуму;

**індустріальні суспільства*, в яких інституції виступають засобом для забезпечення свободи та добробуту людини (Велика Британія, США).

Серед українських мислителів ідеями еволюціонізму захоплювався І. Франко. При аналізі його праці «Мислі об еволюції в історії людськості» (1881 р.) студенти мають розкрити такі питання:

а) Як український мислитель розумів ідею еволюції? На скільки в розвитку людських спільнот він враховував етапи занепаду?

б) Розкрити зміст періодизації історії людства (первісна доба, давня доба, доба середньовіччя, капіталістична доба).

в) З'ясувати на скільки серйозно ідеї соціал-дарвінізму вплинули на еволюційну теорію українського мислителя.

II. *Неоеволюціонізм (1930-ті рр. – сьогодення) та реконструкція поступу людських спільнот в доіндустріальну добу* (Дж. Стюард, Е. Сервіс, К. Поланьї).

Перша світова війна послабила інтерес дослідників до еволюційної теорії й збільшила увагу до розробки альтернативних концепцій (концепція культурних кіл, дифузійнізм, функціоналізм). Утім в 1930-х рр. відбувається відновлення, а в післявоєнний період розквіт студій в межах неоеволюційного напрямку в наукових установах США та Великої Британії. Студенти при підготовці питання мають звернути увагу та такі важливі складові проблеми:

1. Науковці не тільки довели важливість неолітичної та урбаністичної революції для виникнення перших осередків цивілізованого життя (Г. Чайлд, К. Ренфрю, Дж. Мелларт), але й розробили концепцію поліваріантного історичного розвитку (Дж. Стюард «Теорія культурних змін» (1955)). На думку Дж. Стюарда, в науковому дискурсі післявоєнної доби традиційні підходи інтерпретації історичного розвитку (однолінійний еволюціонізм Л. Моргана, Е. Тейлора, Г. Чайлда, Л. Уайта; культурний релятивізм Ф. Боаса, Л. Фробеніуса, О. Шпенглера) не дають можливості реконструювати еволюційні зміни, які відбуваються в давніх спільнотах. Тому Дж. Стюард пропонує розглядати історію людства, як полінійний процес, коли у відповідності до умов зовнішнього середовища люди обирають різні форми господарювання, суспільної організації.

2. Альтернативну марксистській концепцію виникнення держави розробив Е. Сервіс та виклав у своїй праці «Виникнення держави і цивілізації» (1975). На його думку, після неолітичної та урбаністичної революції відбулося істотне ускладнення системи виробництва, що детермінувало виникнення політичного правління та аристократії. Е. Сервіс звернув увагу колег, що фактично виникнення державних інституцій та класу аристократії відбулося до виникнення приватної власності на засоби виробництва. Студенти мають вказати, в чому його концепція виникнення державних інституцій суперечила марксистській концепції державотворення.

3. Американський дослідник К. Поланьї у своїй праці «Первісна, архаїчна та сучасна економіка» (1968) в історії економічного розвитку виокремив 3 провідні типи розподілу матеріального багатства:

а) У первісному суспільстві діє принцип реципрокації, відповідно до якого кожний член общини вносить максимальну долю в спільну власність общини, для того щоб отримати також максимальну вигоду у вигляді пошани та соціальних привілеїв.

б) Перехід до відтворювального господарства зумовив утвердження поряд з принципом реципрокації принципу редистрибуції. У результаті неолітичної революції племінний лідер починає контролювати, розподіляти ресурси колективу та залишати більший їх відсоток для себе та своїх представників.

в) У Новий час значного оцирення набувають ринковий механізм перерозподілу матеріальних ресурсів.

Завдання та запитання для самоконтролю:

1. Назвіть відомих англо-американських вчених, які зробили вагомий вклад в розробку еволюційної теорії поступу людських спільнот.
2. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Г. Спенсера, що поява соціальних інститутів є важливим маркером переходу суспільства на вищий щабель розвитку?
3. Розкрийте зміст періодизації історії людства за І. Франком.
4. Сформулюйте базові відмінності між еволюційною та неоеволюційною теорією поступу людських спільнот.
5. На стільки концепція полінійного розвитку Дж. Стюарда є актуальною при аналізі Холодної війни.
6. Назвіть провідні типи розподілу матеріального багатства за К. Поланьї.

Тема: Історія України та світу у світлі цивілізаційної теорії вітчизняних учених ХХ ст. (4 години)

Помираючи, культура трансформується в цивілізацію
(Освальд Шпенглер – німецький філософ, культуролог)

I. Л. Окіншевич та його бачення місця України серед світових цивілізацій.

II. Перспективи євроінтеграції України у світлі цивілізаційного підходу українських науковців 1990-х – 2000-х рр.

III. Проблема формування Макрохристиянського світу в новий час в дослідженнях Ю. Павленка.

IV. Концепція Макроцивілізації у ХХ ст. та початок її кризи у роботах Ю. Павленка.

Поняття:

Цивілізація – у залежності від контексту поняття може інтерпретуватися як: 1) культурна спільнота, локалізована у часі і просторі (наприклад, "давньоєгипетська цивілізація"); 2) певний етап/ стан розвитку суспільства ("досягнуто цивілізованої стадії"); 3) загальний глобальний стан розвитку людства ("людська цивілізація").

Цивілізація, за А. Тойнбі — замкнута спільнота, яка характеризується за допомогою двох основних критеріїв: 1) релігія та форма її організації; 2) територіальна ознака, ступінь віддаленості від того місця, де ця спільнота спочатку виникла.

Постаті:

Лев Окіншевич (1898 - 1980) – історик права. Середню освіту здобув в Колегії П. Галагана. Від 1916 р. навчався в Університеті св. Володимира, але не завершив й закінчив Київську військову школу (1917). У роки Першої світової війни воював на Румунському фронті. 1921 р. завершив Київський інститут народного господарства. Відтоді – науковий співробітник, 1922–29 рр. – секретар Комісії для вивчення історії західно-руського і українського права ВУАН; водночас 1925–28 рр. – аспірант Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН; від 1929 р. – завідувач видавництва ВУАН; від 1931 р. – заступник секретаря соціально-економічного відділу ВУАН. Весна - грудень 1933 р. – професор історії Ніжинського педагогічного інституту (Чернігівська обл.). Звільнений з посади як «класовий ворог» і «зв'язковий між українськими та білоруськими націоналістами». Від 1934 р. працював юрисконсультантом у Казахстані та РФ. На початку вересня 1941 р. був мобілізований до Червоної армії, потрапив на кілька тижнів у полон. Після повернення до Києва працює юрисконсультантом міської управи, професором і деканом юридичного факультету Київського університету, науковим співробітником науково-дослідного інституту краєзнавства. Від 1944 р. в еміграції, працює в Музеї визвольної боротьби та професором Українського вільного університету в Празі, Мюнхені. 1949 р. емігрував до США. 1951 р. отримав стипендію фонду Форда для наукової праці в рамках програми вивчення СРСР при Колумбійському університеті. Від 1954 р. – бібліограф і перекладач бібліотеки Конгресу США. Від 1969 р. – на пенсії. Від 1975 р. очолював відновлену на еміграції Правничу комісію при Історико-філософській секції НТШ.

Ю. Павленко (1957 – 2012) – український історик, культуролог, філософ.

Закінчив Київський університет (1979). Працював в Інституті археології АН УРСР (1979–92); Українській академії мистецтв (1992–93); від 1994 р. – провідний, від 2001 р. – головний науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України (усі – Київ). Водночас від 1992 р. викладав у Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Головний редактор культурологічного журналу «Collegium» (від 2001).

Джерела та література

Історіографічні джерела (практикуми, хрестоматії, антології; окремі видання)

1. Кримський С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. К.: Вид-во «Фенікс», 2007. 316 с.
2. Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом. *Україна (Париж)*. 1952. № 8. С. 611–615; Передруки: Те саме. *Розбудова держави*. 1997. № 7/8. С. 108–113; Те саме. *Українська історіософія (XIX–XX ст.): Антологія: У 2 ч. / упор. В. О. Артюх*. Суми, 2011. Ч. 2. С. 189–195; Те саме. *Хроніка 2000*. К., 2011. Вип. 4 (90): Україна–Білорусь, кн. 1. С. 198–206; Те саме. *Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь*. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. С. 403 – 408.
3. Павленко Ю. В. Україна в світовому цивілізаційному процесі. *Вісник НАН України*. 2002. № 3. С. 18 — 26.

4. Павленко Ю. Глобалізація та цивілізаційні зрушення сьогодні. *Міжнародна економічна політика*. 2005. № 1(2). С. 100 – 120.
5. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-е, стереотипне. К., Либідь, 2000. 360 с.
6. Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті. *Ruthenica*. Т. 1. К., 2002. С. 9 – 24.

Словники, довідники, енциклопедії

1. Галушко К. Ю. Тойнбі Арнольд-Джозеф. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tojnbj_A (дата звернення: 05.03.2025)
2. Галушко К. Ю. Цивілізація *Енциклопедія історії України*: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. К.: «Наукова думка», 2021. 773 с. [Електронний ресурс] URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Tsyvilizatsiia> (дата звернення: 04.03.2025).
3. Міхеєв Ю. В. Павленко Юрій Віталійович. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-878797> (дата звернення: 04.03.2025).

Статті, монографії/дисертації

1. Ясь О., Окіншевич Лев. Між Заходом і Сходом (вступна стаття). *Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX– XX ст.* / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. С. 393 – 402.

Методичні поради:

І. Л. Окіншевич та його бачення місця України серед світових цивілізацій.

Студенти при аналізі невеликої, але змістовної статті Л. Окіншевича «Між Заходом і Сходом» (1952) мають звернути увагу на такі важливі питання:

а) Критика вченим положень еволюціонізму, який не враховував регіональні особливості розвитку народів, країн. Наприклад, історичний розвиток народів Сходу не повторював традиційні для Заходу форми феодалізму, станової монархії тощо. Також український дослідник відмітив, що історичні реконструкції є штучними, якщо зводяться тільки до прогресу, розвитку й не відбивають кризові явища в суспільствах, державах.

б) Проблема виокремлення східноєвропейського «культурно-історичного» типу та місце в ньому Білорусі та України: органічна частина східноєвропейського географічного комплексу (М. Костомаров, М. Данилевський), східні кордони Заходу (В. Липинський, С. Томашівський, Б. Крупницький), східна частина Центральної Європи (О. Галецький).

в) Проблема балансування України та Білорусі між Заходом та Сходом в княжу добу, «Литовську добу», «Козацьку» добу, часи імперії Романових й Української революції 1917 – 1922 рр. та актуальні питання цивілізаційного розлому України в ці періоди на персональному та інституційному рівнях.

г) Концепція проміжного культурно-історичного типу, що формується на межі кількох культурно-історичних типів. Чи можна Україну зараховувати до держави проміжного культурно-історичного типу?

II. Перспективи євроінтеграції України у світлі цивілізаційного підходу українських учених 1990-х – 2000-х рр.

При розкритті питання студенти мають сконцентрувати увагу на таких складових проблеми:

а) відмітити, що своєрідними піонерами в цій сфері стали визначні українські мислителі: док. філос. наук С. Кримський (1930 – 2010), док. філос. наук Ю. Павленко (1957 – 2012) та док. екон. наук Ю. Пахомов (1928 – 2014). Варто відмітити напрацювання Ю. Павленка, який разом з колегами розробив комплексну концепцію цивілізаційного розвитку України від доби енеоліту до сьогодення з футурологічним прогнозуванням перспектив євроінтеграції нашої держави.

б) виокремити базові положення концепції Ю. Павленка:

1) Проєкт ЄС віддзеркалює світогляд населення Західноєвропейсько-Північноамериканського цивілізаційного регіону, який ґрунтується на ідеалах поваги до особистості, свободи, юридичної рівності, приватної власності, закону. При реалізації цих базових ідеалів закономірно отримаємо ліберально-демократичну правову державу з сильним громадянським суспільством та ринковою економікою.

2) У 1990-х рр. пострадянський простір був долучений до процесу глобалізації з відповідним поширенням ліберальних цінностей. Прискорена трансформація, яка не враховувала базові традиційні цінності населення України та інших пострадянських держав, призвела до деградації в промисловості, у сільському господарстві, у сферах охорони здоров'я, освіти та науки. Як вихід науковець пропонує відновити інтеграційні процеси на пострадянському просторі.

3) Учений не відкидає можливості успішної співпраці з країнами ЄС, оскільки в межах Православно-Слов'янської цивілізації Україна належала до Західнослов'янської субцивілізації, яка почала формуватися в результаті потужних західноєвропейських впливів у Східній Європі в XIV – XVII ст. На думку науковця, саме Україна в ранньомодерну добу стала прикладом вдалого духовно-культурного синтезу власної традиції із західною. Причому синтез у культурній сфері набув більшого масштабу, ніж у політичній.

4) Ю. Павленко вважає, що успішна модернізація Східноправославної (московсько-російської) субцивілізації у XVIII ст. відбулася тільки в результаті поглинання модернізованої Західнослов'янської субцивілізації.

5) Учений відзначає, що Україна кінця XX – початку XXI ст. спроможна сприйняти євроатлантичні досягнення більш органічно, ніж більшість країн пострадянського простору, оскільки вона має півтисячолітній досвід адаптації цінностей Заходу.

III. Проблема формування Макрохристиянського світу в новий час в дослідженнях Ю. Павленка.

При розкритті авторської концепції формування Макрохристиянського світу студенти мають звернути увагу на такі аспекти:

а) Указати, що Макрохристиянський цивілізаційний світ є неоднорідним та складним утворенням, що складається з трьох цивілізаційних регіонів: а) Латиноамериканський (католицький світ), Західноєвропейсько-Північноамериканський (католицько-протестантський світ), Східноєвропейсько-Євразійський або Православно-Слов'янський (православний світ із вкрапленням ісламу та буддизму).

б) Макрохристиянський цивілізаційний світ почав утворюватися в результаті розвитку капіталізму в Західноєвропейсько-Північноамериканському світі та посиленню обміну між ним та Латиноамериканським та Східноєвропейсько-Євразійським світами. Варто охарактеризувати товари, на яких спеціалізувався відповідний регіон. На скільки Ви погоджуєтесь з концепцією Ю. Павленка, що розвиток капіталістичних відносин стимулював рабовласницьку торгівлю в XVI – XVIII ст.?

в) Охарактеризувати рівень впливу Західноєвропейсько-Північноамериканського світу на культурні процеси в Східноєвропейсько-Євразійському світі (Православному світі). Варто також з'ясувати: На скільки ідеї гуманізму, реформації знайшли відображення у творчості письменників України?

IV. Концепція Макроцивілізації у XX ст. та початок її кризи у роботах Ю. Павленка.

4. Ю. Павленко розробив концепцію Макроцивілізації, яка склалася на початку XX ст. До її базових складових доцільно віднести такі положення:

а) Макроцивілізація має складну структуру (1. центр - Західноєвропейсько-Північноамериканський світ; 2) ближня периферія (Латиноамериканський та Східноєвропейсько-Євразійський світи); 3) віддалена периферія (Індуїстсько-Південноазійська цивілізаційна ойкумена, Мусульманський світ та ін.)

б) У середині XX ст. позиції Західноєвропейсько-Північноамериканського світу послабилися, що створило передумови до формування двополярного світу, а в перспективі - до багатополярного світу. На скільки Ви погоджуєтесь з цією концепцією?

Завдання та запитання для самоконтролю:

1. Назвіть українських вчених XX ст., які дотримувалися цивілізаційної теорії поступу людських спільнот.
2. Назвіть основні недоліки еволюційної теорії за Л. Окіншевичем.
3. Чому Україна займає особливе місце в Православно-Слов'янській цивілізації?
4. На скільки Ви погоджуєтесь з думкою Ю. Павленка, що тільки в результаті капіталістичного розвитку відбулося становлення Макрохристиянського цивілізаційного світу.
5. Назвіть основні складові Макроцивілізації за Ю. Павленком.

6. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Ю. Павленка, що світ XXI ст. буде багатополярним? Позицію обґрунтуйте.

**Тема: Фернан Бродель та актуальні питання
Світ-системного аналізу (4 години)**

*Вроджена вада капіталізму - нерівний розподіл благ;
вроджена гідність соціалізму - рівний розподіл злиднів
(Вінстон Черчилль – британський державний діяч)*

- I. Поняття світу-економіки та правила її функціонування.
- II. Світ-економіка та міжнародний поділ праці, держава, суспільство, культура в XV – XVIII ст.
- III. Світ-економіка у світлі економічної кон'юнктури.
- IV. Європейська світ-економіка з центром в Амстердамі XVI – XVIII ст.

Поняття:

Світ-економіка (за Ф. Броделем) – це економічно самостійна й самодостатня частина планети, органічна єдність якої досягається завдяки системі внутрішніх інформаційних зв'язків та обміну.

Світ-системний аналіз – це вивчення особливості інформаційних зв'язків та системи обміну в межах великих економічних систем (світ-економік), а не окремих державних утворень.

Кон'юнктура економічна — найважливіші ознаки, показники, які характеризують поточний, перспективний стан розвитку економіки світового господарства, його окремих регіонів, країн, певної галузі або ринку товарів і послуг. К.е. характеризує процес відтворення в конкретних історичних умовах у всій сукупності та ринковому прояві. Основними показниками, що дозволяють кількісно і якісно оцінити зміни, які відбуваються на ринку, є: оновлення і розширення основного капіталу, обсяг випуску промислової продукції та капітального будівництва, динаміка внутрішньої і зовнішньої торгівлі, ступінь використання виробничих потужностей, величина запасів готових виробів, сировини, прибутків, курсів цінних паперів, платоспроможний попит, споживання, динаміка цін та ін.

Постаті:

Фернан Бродель (1902 – 1985) – французький історик, спеціаліст з соціальної та економічної історії Європи ранньомодерної доби, лідер другого покоління школи «Анналів».

Народився 1902 р. в с. Люмевіль-ан-Орнуа в Лотарингії. 1922 р. закінчив гуманітарний факультет Паризького університету зі званням «агреже», що давало можливість викладати в коледжах та на деяких факультетах університетів. 1922 – 1932 рр. викладав в ліцеях Алжиру. 1932 р. в континентальну Францію та викладає в столичних ліцеях (ліцей Кондорсе та Генріха IV). 1935 – 1938 рр. викладав в нововідкритому університеті Сан-Пауло (Бразилія). Від 1938 р. – викладач Практичної школи вищих досліджень (Париж). У роки Другої світової війни як офіцер запасу був мобілізований, потрапив в полон та перебував 5 років в таборах в Майнці та Любеку. Утримання в таборах для військовополонених були хороші й на січень 1941 р. написав 1600 аркушів своєї докторської дисертації, мав змогу користуватися матеріалами бібліотеки Майнського університету. 1945 р. був звільнений з полону. 1947 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Середземне море та світ середземномор'я в добу Філіппа II». Після війни очолював шосту секцію Практичної школи вищих наук та кафедру сучасної цивілізації в «Колеж де Франс». 1985 р. помер у своєму замському будиночку в м. Сен-Жерве-ле-Бен.

Цікаві факти: Один з перших не переписував рукописи в архівах, а фотографував матеріал й за один день робив 2 – 3 тис. кадрів.

Читати середньовічні манускрипти навчала дружина, яка була його ученицею.

Джерела та література

Історіографічні джерела (практикуми, хрестоматії, антології; окремі видання)

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Том 3. Час світу. /Пер. з фр. Г. Філіпчук. К.: Основи, 1998. С. 12 – 72, 153 – 192.

Словники, довідники, енциклопедії

1. Кон'юнктура економічна. *Економічна енциклопедія*. / Івін Л., Доменська Р., Зверева Н. Тернопіль, 2000. Т. 2. URL.: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/3683/kon-yunktura-ekonomichna> (дата звернення: 09.02.2025).

Статті, монографії/дисертації

1. Гурбич О. С. Теоретичні засади світ-системного аналізу. URL.: [file:///C:/Users/%D0%92%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9/Downloads/3201-Article%20Text-6501-1-10-20150702%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%92%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9/Downloads/3201-Article%20Text-6501-1-10-20150702%20(1).pdf) (дата звернення: 18.01.2025)
2. Малюк А. Інтерпретація концепту глобалізації крізь призму світ-системного аналізу. *Український соціум*. 2015. № 1. С. 56 – 67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2015_1_7 (дата звернення: 11.01.2025)
3. Ніколаєв Є. Світ-системний аналіз І. Уоллерстайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства *Людина і політика*. 2002. № 6. С. 121 – 132.
4. Усатенко І. Соціально-політичний розвиток капіталістичного суспільства в концепції І. Валлерстайна.: дис. к. і. н.: 07.00.02 – всесвітня історія. Одеса, 2017. 221с. URL.: https://shron1.chtyvo.org.ua/Usatenko_Ihor/Sotsialno-politychnyi_rozvytok_kapitalistychnoho_suspilstva_v_kontseptsii_I_Vallerstaina.pdf (дата звернення: 14.02.2025).

Методичні поради:

І. Поняття світу-економіки та правила її функціонування.

Відомий французький історик Ф. Бродель розробив авторську модель світ-системного аналізу, яка була своєрідною альтернативою напрацюванням в цій сфері І. Валлерстайна. При аналізі проблеми студенти мають з'ясувати відмінності світу-економіки від світу-імперії та виокремити причини, чому в Європі світ-економіка та світ-імперія не є тотожними поняттями. При вивченні проблеми необхідно схарактеризувати 3 правила функціонування світу-економіки (за Ф. Броделем):

а) Стійкість кордонів світу-економіки, яка зумовлюється особливістю природно-кліматичних умов регіону та економічною доцільністю ведення торгівлі.

б) У центрі світу-економіки завжди перебуває місто-поліс/супермісто, яке є осередком концентрації інформації, товарів, капіталів, кредиту, векселів, торговельної кореспонденції. Певне супермісто може перебувати в центрі світу-економіки лише деякий період, з часом його замінює інший урбаністичний центр (Венеція, Генуя, Антверпен, Амстердам, Лондон, Нью-Йорк). Студенти мають навести аргументи Ф. Броделя про те, що першим справжнім супер-

містом був тільки Амстердам, а не Венеція, Генуя чи Антверпен. Поряд з містом-полісом функціонують міста-транзитери, які узгоджують свою торгівлю з доміантним урбаністичним центром.

в) Світ-економіка жорстко ієрархізована система, яка складається з 3 зон: ядро (місто-поліс, 1, 2 держави), напівпериферія (3- 4 країни) – периферія. При русі з центру до периферії відбувається зміни в рівні життя, захищеності прав людини й громадянина, тарифній політиці держав.

II. Світ-економіка та міжнародний поділ праці, держава, суспільство, культура в XV – XVIII ст.

Студенти мають розкрити складові авторської концепції Ф. Броделя про те, що світ-економіка зазнає тиску інших систем (міжнародний поділ праці, держава, суспільство, культура):

а) європейська світ-економіка характеризується регіональним поділом праці, тобто кожний регіон спеціалізується на вирощуванні певних культур, виробництві товарів. У цьому разі схарактеризуйте спеціалізацію Англії, Португалії, Франції, південної Італії. Чому на Вашу думку Англія перетворилася на промислово розвинену країну, а Португалія залишилася відсталою аграрною країною? Чому Франція так і не стала індустріальним серцем Європи в першій половині XIX ст.?

б) якість управління, зміст економічної політики уряду, соціальна динаміка, сила суспільних макрогруп значною мірою залежить від того, де перебуває держава: в ядрі, центрі чи на периферії європейського світу-економіки. Чи погоджуєтесь Ви з концепцією Ф. Броделя? Обґрунтуйте свою думку прикладами з історії Франції, Голландії, Англії, США. Італії.

в) соціальний устрій суспільства - достатньо консервативна система, яку навіть революція змінює лише частково. При підготовці до питання студенти мають проаналізувати становище буржуазії та аристократії в XV – XVIII ст. в Європі та в Новому світі, схарактеризувати особливості рабовласницької системи, яка виникла в Новому світі.

г) культурний код цивілізації впливає на економічні процеси в світі-економіці. Наприклад, дослідник звернув увагу на те, що вексельна торгівля до кінця XVIII ст. була поширена тільки в межах європейського світу-економіки. Також лідер другого покоління школи «Анналів» звернув увагу, що не завжди супермісто було центром культурних новацій. Наведіть факти, якими оперує Ф. Бродель.

III. Світ-економіка у світлі економічної кон'юктури.

При розкритті цього питання студенти мають охарактеризувати такі типи кон'юктурних ритмів, які були притаманні для європейської економіки з XIII ст.:

сезонні коливання (вказати умови їх виникнення та проаналізувати їх вплив на життєвий рівень населення);

цикли (вказати хронологічні рамки циклів Жюглара, Лабруса, Кузнеця та Кондратьєва; навести міркування Ф. Броделя про можливість використання теорії економічних кон'юктур для аналізу процесів в економіці доби середньовіччя та давнього світу);

тренди (вказати хронологічні межі найбільших економічних періодів, вказати міркування історика, щодо причин заміну одного тренду іншим).

IV. Європейська світ-економіка з центром в Амстердамі XVI – XVIII ст.

При розгляді європейської світ-економіки з центром в Амстердамі XVI – XVIII ст. студенти мають розкрити такі ключові питання:

а) вказати кордони європейської світ-економіки в ранньомодерну добу (держави, ландшафтні зони).

б) з'ясувати причини перенесення центру європейської світу-економіки з Апеннінського п-ва в провінцію Нідерланди в XVI ст.

в) проаналізувати особливості комісійної та акцентованої торгівлі, яку здійснювало домінувальне місто-поліс Амстердам та схарактеризувати особливості економічних зв'язків з містом європейських держав (Швеція, Франція, Англія, Іспанія). При розкритті питання доцільно звернути увагу на особливості торгівельних відносин Сполучених провінцій Нідерландів з Іспанією Габсбургів.

г) з'ясувати причини втратою Амстердамом функцій центру європейського світу-економіки та перенесення його до Лондона в XVIII ст. Також варто поміркувати: чому Лондон, а не Париж зайняв цей привілейований статус?

Завдання та запитання для самоконтролю:

1. Укажіть базові відмінності світу-економіки від світу-імперії.
2. Розкрийте зміст 3 правил функціонування світу-економіки за Ф. Броделем.
3. Назвіть основні складові світу-економіки.
4. Поясніть як світ-економіка впливає на міжнародний поділ праці, державні інститути, суспільство, культуру.
5. На стільки доцільно використовувати світ-системний аналіз при осмисленні історії України X – XV ст.?

Тема: Теорія модернізації в європейській та американській історико-філософській думці (соціальной філософії) (6 години)

*Тепер, коли ми навчилися літати у повітрі, як птахи,
плавати під водою, як риби, нам не вистачає тільки одного:
навчитися жити на землі, як люди*
(Джорж Бернард Шоу – британський драматург)

I. Концепція «індустріального суспільства»:

- а. Вплив технологій та техніки на людину в праці Жака Еллюля ;
- б. Техніка у філософській спадщині Льюїса Мемфорда;
- в. Герберт Маркузе та його концепція деформації Людини та Природи в індустріальну добу.

II. Концепція «постіндустріального», «інформаційного» суспільства:

- а. Характеристика постіндустріального суспільства у творчій спадщині Данієла Белла,
- б. Суспільство Третьої хвилі за Олвіном Тоффлером.
- в. Культура в добу постмодерну за П. Козловськи (Козловським).

Поняття:

Модернізації теорії (з англ. modern – сучасний) – сукупність концепцій, які описують історію як універсальний процес переходу людства від традиційного (аграрного, доіндустріального) до сучасного (індустріального, постіндустріального) суспільства.

Аграрне суспільство – це поняття, що характеризує доіндустріальну стадію розвитку суспільства від виникнення продуктивного господарства до промислового перевороту. Синоніми а. с. – «традиційне суспільство» та «селянське суспільство»

Індустріальне суспільство – поняття, що означає певну стадію розвитку суспільства, яка є перехідною між аграрною (аграрне суспільство) та постіндустріальною (постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство) стадіями. Для І. с. властиві розвинута та складна система розподілу праці за умов його спеціалізації, масове виробництво товарів для широкого вжитку, машинізація і автоматизація виробництва й управління, науково-технічна революція.

Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в якому замість сфери матеріального промислового і с.-г. виробництва під впливом науково-технічного прогресу пріоритетною стає сфера інформаційного обміну та широкого надання різноманітних послуг

Постаті:

Жак Еллюль (1912 – 1994) – французький соціолог, філософ, християнський анархіст. Народився 1912 р. в м. Бордо. Юридичну освіту отримав в університетах Бордо та Парижу. У роки Другої світової війни брав активну участь в Русі опору. Багаторічний професор історії та соціології на факультеті права університету в Бордо.

Льюїс Мемфорд (1895 – 1990) – американський історик, соціолог та філософ техніки. Освіту здобув в Міському коледжі, Новій школі соціальних досліджень (м. Нью-Йорк). 1918 – 1919 р. перебував на військовій службі. Після 1919 р. працював в редакціях мистецтвознавчих та літературознавчих журналах «The Dial», «The New Yorker» (архітектурний критик, понад 30 років). Член Американського філософського товариства (1941), Американської академії мистецтв та наук (1947). За багаторічну роботу відзначений 1975 р. орденом Британської імперії, 1961р. – Національною книжковою премією за книгу «Місто в історії», а 1976 р. – літературною премією Чіно дель Дука (Франція), 1986 р. – Національною медаллю мистецтв та ін.

Цікаві факти: Помер 1990 р. в м. Аменія (штат Нью-Йорк), будинок в якому проживав критик був занесений в Національний реєстр історичних місць

Герберт Маркузе (1898 – 1979) – німецький та американський філософ, соціолог; очільник Франкфуртської школи. Учасник Першої світової війни. 1919 – 1922 рр. вивчав філософію, літературу та економіку в Берлінському та Фрайбурзькому університетах. 1922 р. після захисту докторської дисертації в Фрайбурзькому університеті працював у видавництві. Після приходу до влади нацистів в Німеччині викладав у філії франкфуртського Інституту соціальних досліджень в Швейцарії (м. Женева). 1934 – 1942 рр. викладав в інституті соціальних наук при Колумбійському університеті (штат Нью-Йорк). У роки Другої світової війни працював аналітиком при військових інституціях, а після її закінчення – експертом американської розвідки з денацифікації Німеччини.

Наприкінці 1940-х повертається до викладацької діяльності й працює в Калумбійському, Гарвардському, Брандейському, Каліфорнійському університетах.

Деніел Белл (1919 – 2011) – американський соціолог, розробник теорії постіндустріального суспільства. 1938 р. закінчив Міський коледж м. Нью-Йорк та рік навчався в Колумбійському університеті. 1940 – 1950-ті рр. працював журналістом та редактором. 1959 – 1969 рр. – викладав соціологію в Колумбійському університеті, а в 1969 – 1990 р. - в Гарвардському університеті.

1999 р. – відзначений премією Алексіса де Токвіля (Франція).

Олвін Тоффлер (1928 – 2016) – американський соціолог, філософ, розробник концепції «інформаційної цивілізації». 1950 р. закінчив за спеціальністю філологія Нью-Йоркський університет. 1950 – 1955 р. працював на робітничих професіях. Від 1955 р. на журналістській роботі, з 1959 р. повертається в Нью-Йорк та починає працювати в редакції журналу «Fortune». З 1965 р. викладав в Корнельському університеті, Новій школі соціальних досліджень.

Петер Козловськи (Козловський) (1952 – 2012) – німецький філософ, економіст. Навчався в Тюбінгенському, Мюнхенському університетах, Вірджінському політехнічному інституті. 1979 р. захистив дисертацію з філософії на ступінь доктор наук. 1979 – 1985 р. викладав філософію в Мюнхенському університеті. 1985 – 2004 рр. – позаштатний та штатний професор філософії та політичної економії, очільник факультету фундаментальних наук в нововідкритому приватному некомерційному університеті Віттен/Гердеке (м. Віттен, засновано 1983 р.). Від 2004 р. – професор філософії в Вільному університеті Амстердаму. 1987 – 2000 рр. – генеральний директор Дослідницького інституту філософії (м. Ганновер). 2002 – 2003 рр. – запрошений учений та консультант у приватному освітньому фонді «Ліберті-Фонд» (Індіанаполіс, США). 2003 – 2004 рр. – науковий співробітник Міжнародного центру економічних досліджень (м. Турин, Італія).

Джерела та література

Історіографічні джерела (практикуми, хрестоматії, антології; окремі видання)

1. Белл Даніель Прихід постіндустріального суспільства *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / упор. В. Лях. К.: Либідь, 1996. С. 194 – 250.* URL.: https://chtyvo.org.ua/authors/Liakh_Vitalii/Suchasna_zarubizhna_sitsialna_filosofia_khrestomatia/ (дата звернення: 04.03.2025).
2. Еллюль Жак. Техніка, або виклик століття. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / упор. В. Лях. К.: Либідь, 1996. С. 25 – 57.* URL.: https://chtyvo.org.ua/authors/Liakh_Vitalii/Suchasna_zarubizhna_sitsialna_filosofia_khrestomatia/ (дата звернення: 04.03.2025).
3. Козловський Петер Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технологічного розвитку. *Сучасна зарубіжна філософі: течії, напрямки. Хрестоматія. /упоряд. В. Лях, В. Пазенок. К.: Ваклер, 1996. С. 214 – 294.* URL.: https://chtyvo.org.ua/authors/Liakh_Vitalii/Suchasna_zarubizhna_sitsialna_filosofia_khrestomatia/ (дата звернення: 04.03.2025).
4. Маркузе Герберт *Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / упор. В. Лях. К.: Либідь, 1996. С. 87 – 134.* URL.: https://chtyvo.org.ua/authors/Liakh_Vitalii/Suchasna_zarubizhna_sitsialna_filosofia_khrestomatia/ (дата звернення: 04.03.2025).
5. Мемфорд Льюїс Міф про машину. Техніка і розвиток людини *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / упор. В. Лях. К.: Либідь, 1996. С. 58 – 86.* URL.: https://chtyvo.org.ua/authors/Liakh_Vitalii/Suchasna_zarubizhna_sitsialna_filosofia_khrestomatia/ (дата звернення: 04.03.2025).

6. Тоффлер Олівін Третя хвиля. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник* / упор. В. Лях. К.: Либідь, 1996. С. 275 – 334. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Liakh_Vitalii/Suchasna_zarubizhna_sitsialna_filosofia_khrestomatia/ (дата звернення: 04.03.2025).

Словники, довідники, енциклопедії

1. Галушко К. Аграрне суспільство. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова). К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ahrarne_suspilstvo (дата звернення: 05.03.2025)
2. Галушко К. Індустріальне суспільство. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е — Й. С. 475. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Industrialne_suspilstvo (дата звернення: 15.05.2025).
3. Головка В. Модернізації теорії *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.. К.: Наукова думка, 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Modernizatsii_teorii (дата звернення: 05.03.2025)
4. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
5. Мартинов А. Постіндустріальне суспільство *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па Прик С. 439. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Postindustrialne_suspilstvo (останній перегляд: 05.03.2025) (дата звернення: 11. 02. 25).
6. Отрешко Н., Носова Г. Постмодернізм *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. URL: <https://esu.com.ua/article-882808> (дата звернення: 11. 02. 25).

Посібники

1. Історична наука Сполучених Штатів Америки. *Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів.* Львів: ПАІС, 2007. С. 163 – 198.

Методичні поради:

І. Концепція «індустріального суспільства».

При підготовці до питання доцільно враховувати, що в європейській марксистській та немарксистській гуманітаристиці 1950 – 1970-х рр. чільні позиції займала теорія модернізації. У її межах розглядалися такі проблеми: по-перше, фактори трансформації та базові соціально-економічні, культурні ознаки традиційного, індустріального та постіндустріального суспільства.; по-друге, моделі переходу традиційного суспільства країн Азії та Африки до капіталістичного чи комуністичного ладу.

Ураховуючи багатоплановість цієї проблеми зосередимо увагу студентів лише на вивченні впливу технологічного прогресу на людину та суспільство. Ця проблематика отримала системне висвітлення у творчій спадщині французького мислителя *Ж. Еллюля*. При осмисленні базових складових його концепції доцільно звернути увагу на такі її наріжні параметри.

По-перше, з'ясуйте авторське розуміння співвідношення між поняттям «техніка» та «машина» в XIX – XX ст.

По-друге, виокремте та проаналізуйте три сектори функціонування техніки.

По-третє, розкрийте суть авторського твердження про «гуманізацію» техніки в другій половині ХХ ст. Наскільки Ви погоджуєтесь з цією думкою?

Альтернативну позицію, щодо місця техніки в житті людства висловив *Л. Мемфорд*. Так, якщо для *Ж. Еллюля* техніка підпорядкувала всі сфери життєдіяльності людини, то *Л. Мемфорд* намагався обґрунтувати помилковість цього твердження. При вивченні цієї концепції доцільно звернути увагу на такі питання. По-перше, з'ясувати авторську позицію, щодо факторів, які зумовили технологічні новації у Стародавньому світі. По-друге, варто проаналізувати співвідношення впливу на первісне суспільство таких чинників, як-от: техніка, ритуал, мова, соціальна організація.

З іншого боку критикує індустріальне суспільство засновник франкфуртської марксистської школи *Г. Маркузе*. Необхідно пам'ятати, що його філософська спадщина стала своєрідним ідейним підґрунтям молодіжного руху в Західній Європі 1960 – 1970-х рр. Студенти при вивченні праці американсько-німецького філософа про індустріальне суспільство мають розкрити такі питання. По-перше, пояснити, як змінилися відносини між класами буржуазії та пролетаріату впродовж ХІХ – ХХ ст. По-друге, розкрити механізм формування та базові ознаки одновимірної людини, яка сформувалася під впливом технологічного розвитку ХХ ст. По-третє, з'ясувати, чому сучасна людина втратила бажання рухатися вперед на інтелектуальному та емоційному рівнях. По-четверте, розкрити авторську концепцію майбутнього виклику наявній системі «розумної демократичної несвободи».

II. Концепція «постіндустріального», «інформаційного» суспільства.

Якщо для європейських мислителів наріжною проблемою стали виклики для людини індустріального суспільства, то американські лівозорієнтовані мислителі *Д. Белл*, *О. Тоффлер*, аналізуючи соціокультурні та економічні реалії США, розробили концепцію постіндустріального, інформаційного суспільства.

При осмисленні творчої спадщини *Д. Белла* необхідно акцентувати увагу на тому, що дослідник спеціалізувався на економічних проблемах США середини ХХ ст. У зв'язку з цим студенти мають з'ясувати, як його спеціалізація вплинула на розробку критеріїв, що характеризують постіндустріальне суспільство. Принагідно схарактеризуйте їх. Наприкінці варто проаналізувати соціально-економічне та суспільно-політичне середовище США 2000-х рр. та з'ясувати, наскільки реалії підтверджують чи спростовують концепцію цього ученого.

Дещо інший підхід при аналізі очікувань від приходу суспільства Третьої хвилі висловив *О. Тоффлер*. При осмисленні його творчої спадщини зверніть увагу на такі її складові.

По-перше, варто розкрити авторське бачення соціокультурної, світоглядної кризи суспільства Другої хвилі (індустріальне суспільство).

По-друге, необхідно окреслити ціннісне підґрунтя суспільства Третьої хвилі. У цьому разі: чи погоджуєтесь Ви з думкою *О. Тоффлера*, що майбутня постіндустріальна економіка буде мати риси феодальної доби?

При розкритті творчого доробку німецького філософа П. Козловськи (Козловського) студенти мають акцентувати увагу на таких питаннях:

Техніка і культура. Філософ ставить під сумнів концепцію технологічного детермінізму, яка є переважною в марксистській та позитивістській філософії. Наведіть авторські міркування, які ставлять під сумнів технологічний детермінізм. На скільки Ви погоджуєтесь з думкою автора, що «знання та техніка визначаються культурою знання та техніки»? Також вкажіть, в чому німецький філософ убаचाє відмінність між культурою та технікою.

Модерн та час. Наріжною ідеєю філософської думки від доби середньовіччя до ХХ століття включно була концепція про прогресивний рух від минулого в щасливе майбутнє (Царство Бога – Царство Ісуса Христа – Царство Святого Духа; античність – середньовіччя – новий час). На думку П. Козловськи, необхідно відмовитися від історизму на користь філософських напрацювань доби пізньої античності.

Також при аналізі праці німецького мислителя доцільно здійснити порівняльний аналіз модерних та постмодерних зразків культури за категоріями: функціоналізм/контекстуальність, сцієнтизм/плюралізм різних форм знання, матеріалізм/духовно-тілесний реалізм, функціональні теорії суспільства/органічні теорії суспільства та ін.; модерної та постмодерної науки за категоріями: наукове розуміння, наукові методи, ставлення до метафізики, форми знання.

Завдання та запитання для самоконтролю:

1. Розкрийте співвідношення понять «техніка» та «машина» за Ж. Еллюлем.
2. На скільки Ви погоджуєтесь з думкою Ж. Еллюля про «гуманізацію техніки» в ХХ ст.
3. Розкрийте співвідношення між технікою, ритуалом, мовою, соціальною організацією в первісному суспільстві за Л. Мемфордом.
4. Чому Г. Маркузе назвав європейське суспільство другої половини ХХ ст. «розумною демократичною несвободою»? На скільки Ви погоджуєтесь з автором.
5. Вкажіть базові відмінності між індустріальним та постіндустріальним суспільством.
6. Чому П. Козловськи пропонує дослідникам відмовитися від принципу історизму? На скільки Ви погоджуєтесь з цією думкою.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ФАКТОРИ ІСТРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Тема: Природний фактор в історичному процесі (2 години)

*Ми всі несемося вдалину на одній і тій же планеті –
ми екіпаж одного корабля*

(Антуан де Сент-Екзюпері - французький письменник)

- I. Природний фактор за Дж. Даймондом.
- II. Проблема клімату в дослідженнях Е. Ле Руа Ладурі.
- III. Природний фактор у дослідженнях М. Чмихова.

Поняття:

Неолітична революція (аграрна революція) – це перехід від привласнювальних до відтворювальних форм економіки.

Доместикація – процес перетворення диких тварин у домашніх (добором, прирученням, утриманням і розведенням у штучних умовах), а також дикорослих рослин – у культурні.

Малий льодовиковий період (термін вперше використав американський геолог Ф. Е. Маттес) – це період в Європі з XIV ст. до середини XIX ст., коли середньорічна температура в Північній півкулі знизилася на 0, 6 градуси відносно середньої температури між 1000 та 2000 роками.

Постаті:

Джаред Даймонд (1937 р. н.) – американський еволюційний біолог, фізіолог, біогеограф. 1958 р. закінчив Гарвард-коледж Гарвардського університету з ступеню бакалавра гуманітарних наук з антропології та історії. 1961 р. став доктором філософії з фізіології в Трініті-коледжі Кембріджського університету. 1962 – 1968 рр. – молодший науковий співробітник Гарвардського університету, пізніше отримав посаду професора фізіології Медичної школи Девіда Геффена Каліфорнійського університету (Лос-Анджелес). Наприкінці 1980-х рр. почав вивчати історію природного середовища й зайняв посаду професора географії в Каліфорнійському університеті.

Цікаві факти: 1998 р. – відзначений Пулітцерівською премією за працю «Рушниці, мікроби та сталь».

Емануель Ле Руа Лядурі (1929 – 2023) – французький історик, представник школи «Анналів».

Навчався в коледжі Сен-Жозеф у Кані, ліцеї Генріха IV у Парижі, ліцеї Лаканал в комуні Со, що на південь від столиці Франції. 1949 р. закінчив клас літератури Вищої нормальної школи (Париж), а 1953 р. – клас історії цього ж навчального закладу. 1955 – 1957 рр. викладав в ліцеї для хлопчиків в Монпельє. 1958 – 1960 рр. – науковий співробітник Національного центру наукових досліджень, 1960 – 1963 рр. – асистент факультету літератури в Монпельє, 1965 – 1975 рр. – доцент Практичної школи перспективних досліджень та Школи перспективних досліджень в сфері соціальних наук. 1973 – 1999 р. працював на кафедрі сучасної цивілізації в Колеж де Франс. 1966 р. захистив докторську дисертацію на тему «Селяни Лангедока».

Микола Чмихов (1953 – 1994) – український археолог, культуролог, історик давніх суспільств. Закінчив історичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка (1975). 1975 – 1978 рр. навчався в аспірантурі на кафедрі археології та музеєзнавства. 1978 – 1992 рр. – асистент, старший викладач, доцент кафедри археології та

музеєзнавства Київського університету ім. Тараса Шевченка. 1992 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Проблема осмислення космосу в суспільствах неоліту-бронзового віків Південно-Східної Європи». 1992 – 1994 р. – завідувач кафедри археології та культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Джерела та література

Історіографічні джерела (практикуми, хрестоматії, антології; окремі видання)

1. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і сталь: Витоки нерівностей між народами / Пер. з англ. Т. Цимбала. К.: Видавнича група КМ-БУКС, 2018. 512 с.
2. Ла Руа Ладурі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. К.: Ніко-Центр, 2009. 144 с.
3. Чмихов М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя. К.: Либідь, 2001. 432 с.

Словники, довідники, енциклопедії

1. Галушко К.Ю. Неоліт. *Енциклопедія історії України: Україна—Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2>. 4. 3 (дата звернення: 05.03.2025)
2. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

Методичні поради:

І. Природний фактор за Дж. Даймондом.

Проблема природного фактору в житті людських спільнот є важливою темою дослідження відомого американського вченого Дж. Даймонда. При опрацюванні праці «Рушниця, мікроби та сталь» доцільно звернути увагу на такі важливі складові проблеми неолітичної революції:

Доместикація тварин. Учений звернув увагу на те, що в світі 148 травоядних тварин, які людські спільноти могли б domestикувати. Утім за багато тисячоліть вдалося приручити лише 14 видів. Студенти мають вказати при виступі, які саме види були успішно domestиковані, коли це відбулося й в якій географічній зоні світу. Не менш важливо з'ясувати фактори, які зумовили успіх чи невдачу одомашнення диких тварин: а) раціон харчування, б) швидкість росту; в) проблема розмноження в неволі; г) особливості характеру; д) реакція на загрозу життю та схильність до паніки; е) соціальний устрій. Наприкінці висвітлення питання необхідно вказати хвороби, які людина набула від тварин, проаналізувати найбільші епідемії, які пережило людство.

Доместикація рослин. Студенти мають проаналізувати фактори, які, на думку Дж. Даймонда, сприяли domestикації рослин, а саме: а) зміна клімату та звуження традиційної ресурсної бази; б) зміна клімату та поява нових рослин, які можуть бути успішно окультурені; в) розвиток технологій збору врожаю диких рослин та його переробки, збереженню; г) демографічний ріст. Також при підготовці питання необхідно з'ясувати чинники, які зумовили перетворення регіону Родючого півмісяця на один з найважливіших географічних локацій окультурення рослин у світі:

- а) особливість клімату,
- б) однорічні рослини регіону відзначалися високою врожайністю,
- в) домінування в регіоні диких рослин, які схильні до самоzapилення.

Також при відповіді з проблеми студенти мають виокремити переваги регіону Родючого півмісяця над іншими регіонами світу, де відбулася доместикація рослин (Каліфорнія, Чилі, Австралія, Східна Азія, Південно-Африканська республіка). Студенти за Дж. Даймондом мають виокремити та проаналізувати такі базові переваги Близького Сходу:

- а) розміри регіону.
- б) особливість ландшафту.
- в) особливість клімату
- г) широкий спектр доместикованих рослин та тварин.

II. Проблема клімату в дослідженнях Е. Ле Руа Ладурі.

Е. Ле Руа Ладурі відомий своїми дослідженнями історії клімату Європи доби середньовіччя та нового часу. При аналізі його роботи «Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів» студенти мають звернути увагу на такі важливі питання:

а. Проаналізувати базові маркери, що дозволяють реконструювати клімат Європи: дані дендрохронології (вивчення росту дерев за кільцями); дати збору врожаю винограду в Франції (метод розробили А. Анбо, М. Гарньє), час організації та масштабність молебнів в Іспанії у зв'язку з кліматичними катаклізмами; топографія льодовиків (серед істориків системно почав вивчати Ф. Бродель), дані з рослинного пилку, що виявляється в льодовиках.

б. Проаналізувати концепцію Е. Ле Руа Ладурі про малий льодовиковий період (далі – МЛП) в Європі за такими параметрами (джерельна база (свідчення сучасників, топографія льодовиків, картографічний матеріал) та проблема її інтерпретації); хронологічні межі МЛП, періоди похолодання та потепління).

III. Природний фактор у дослідженнях М. Чмихова.

М. Чмихов відомий український археолог, який в своїй праці «Від Яйця-райця...» системно розкривав проблему місця природного фактору в історії людських спільнот світу та України. Студенти при розкритті проблеми мають проаналізувати такі її складові:

а) *Періодизація зміни клімату в Україні за М. Хотинським від 9000 р. до н. ери до сьогодні, яка включає такі віхи: 1. Пізній дріас, 2) Пребореальний період, 3) Бореальний період, 4) Атлантичний період, 5) Суббореальний період, 6) Субатлантичний період.*

б) Еволюція клімату в Україні від доби пізнього палеоліту до епохи заліза (осолонення Чорного моря, формування Азовського моря, зміна ландшафтних смуг, фауни та флори, господарсько-культурних типів).

в) *Періодизація трансформаційних процесів на планеті Земля у зв'язку з зміною магнітного поля (концепція Є. Філіппова): 1) XIII – XI тис. до н. ери – перша магнітна інверсія та її вплив на клімат та живі організми; 2) VIII – VII тис. до н. ери – 2-а магнітна інверсія та її вплив на клімат та живі організми; 3) 3-і геомагнітна інверсія (3200 р. до н. ери – 2900 р. до н. ери) та її вплив на клімат та живі організми.*

Завдання та запитання для самоконтролю:

1. Назвіть фактори, які зумовили успіх чи невдачу одомашнення диких тварин.
2. Назвіть фактори, які зумовили успіх одомашнення диких рослин.
3. Чому в добу неоліту регіон Родючого півмісяця перетворюється на один з найважливіших географічних локацій окультурення рослин?
4. Проаналізуйте історичні джерела, які дозволяють реконструювати клімат Європи в добу модерн.
5. Охарактеризуйте концепцію Е. Ле Руа Ладюрі про малий льодовиковий період.
6. Розкрийте зміст концепції Є. Філіппова про вплив магнітного поля на трансформаційні процеси на Землі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 МЕТОДИ ІСТРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТИЛЬ МИСЛЕННЯ

Тема: **Методи історичного дослідження. Кліометрика (4 години)**

Наука – це кладовище гіпотез
(Пуанкаре Анрі – французький учений)

I. Традиційні спеціально-історичні методи дослідження:

- а) історико-генетичний метод
- б) порівняльно-історичний метод
- в) історико-типологічний метод

II. Кліометрика.

Поняття:

Кліометрія – напрям у економічних, історичних, демографічних, соціологічних та політологічних дослідженнях, пов'язаний з аналізом за допомогою математичних методів, інформаційних технологій та відповідних інструментів різного роду емпіричних щодо цих досліджень історичних джерел, переважно з нової та новітньої історії.

Метод (від грец. *μεθοδος* – шлях, дослідження, спосіб пізнання) – систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результатів, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі й законів функціонування її об'єктів.

Історико-генетичний метод – найбільш поширений в історичних дослідженнях, використання якого допомагає з'ясувати ознаки, функцій та зміни реальності у процесі її історичного поступу.

Історико-порівняльний метод – це метод, який дозволяє розкрити сутність явищ за подібністю та різницею властивих для них рис, а також дає можливість проводити порівняння у просторі та часі.

Історико-типологічний метод – це метод, який спрямований на поділ/ упорядкування сукупності об'єктів та явищ; на певні класи на підставі притаманних їм суттєвих істотних ознак.

Постаті:

Підгаєцький Віталій Васильович (1951 – 2004) – український джерелознавець, економіст, історіограф. 1973 р. закінчив Дніпропетровський університет. 1978 – 2004 рр. – викладач, доцент, професор кафедр історичного профілю в Дніпропетровському університеті.

Святець Юрій Анатолійович (нар. 1966 р.) – історик–економіст, історіограф, джерелознавець. 1988 р. – закінчив економічний факультет Дніпропетровського університету за спеціальністю «Економічна кібернетика». 1992 – 1993 рр. навчався в аспірантурі по кафедрі історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету. Від 1993 р. – викладач, доцент, професор, завідувач кафедри історіографії та джерелознавства в Дніпропетровському університеті.

Джерела та література

Історіографічні джерела (практикуми, хрестоматії, антології, окремі видання)

1. Алексаха А. Г. Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах та їх вплив на розвиток економіки. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2013. № 2. С. 141–147. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2013_2_20 (дата звернення: 16. 01. 25).
2. Алексаха А.Г. Демографічна криза в Англії XIV ст., її причини та наслідки в економіці. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2014. № 1(9). С. 13–17.
3. Блок М. Феодальне суспільство/ пер. В. Шовкун. К., 2002. 528 с.
4. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Том 3. Час світу. /Пер. з фр. Г. Філіпчук. К.: Основи, 1998. С. 12 – 72, 153 – 192.
5. Дмитрієва В. А. Особливості урбанізації в Україні в середині 20-х років ХХ сторіччя: технології баз даних та математико-статистичні методи аналізу: дис... канд. іст. наук: 07.00.06; Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2002. 250 арк.
6. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Есеї / пер. Я. Кравець. Львів: Літопис, 2007. 350 с.
7. Обласова О. І. НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження): дис... канд. іст. наук: 07.00.06; Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1998. 218 арк.
8. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 2000. С. 81 – 97.
9. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріативне майбутнє. *Україна модерна*. 2000. Ч. 4/5. С. 289 – 316.
10. Польович М. А. Сучасні методи моделювання політичних процесів: теорія та практика застосування. Автореф. дис. док. пол. наук., спеціальність: 23.00.02. – політичні інститути та процеси. Одеса, 2011. 34 с.
11. Святець Ю. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): : дис... док. іст. наук: 07.00.06; Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2008. 817 с.

Словники, довідники, енциклопедії

1. Дубровина Л. Кліометрія. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: <https://esu.com.ua/article-8498> (дата звернення: 18. 01. 25).
2. Історико-генетичний метод *Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія*. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 70 – 71.
3. Історико-порівняльний метод. *Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія*. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 70 – 71.
4. Історико-типологічний метод *Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія*. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 70 – 71.
5. Кримський С. Метод. *Енциклопедія Сучасної України*. / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-66718> (дата звернення: 08. 02. 25).

Статті (вступні статті, статті в збірниках, журналах)

1. Ващенко В. В. Primum Vivere – Primum Agere (до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Віталія Васильовича Підгаєцького) / В. В. Ващенко, В. А. Дмитрієва, Ю. А. Святець, Р. В. Топка *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 17-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduia_2011_19_19_5. (дата звернення: 08. 02. 25).

2. Польовий М., Святець Ю. Короткий нарис історії української кліометрики *Україна модерна*. 2019. Число. 27. С. 183 – 212.
3. Куліков В., Погорілко М. «Міжнародний практичний семінар «Цифрове та візуальне: нові підходи до дослідження історії міст центрально-східної Європи». *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр. Вип. 25 (2015): 187-193. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sidptm_2015_25_18.pdf (дата звернення: 19. 02. 25).
4. Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 133—158.
5. Ясь О. Компаративні історії: інструментальні можливості, порівняльні перспективи та пізнавальні ліміти: Аналітична записка / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 50 с.
6. Ясь О. В. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С.140–156.

Посібники

1. Методи історичного пізнання *Лях С. Методологія історії: класика і практика*. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 93 – 120.

Методичні поради:

I. Спеціально-історичні методи дослідження.

Наукова революція XVI – XVII ст. примітна появою перших праць (*Р. Декарт*), які присвячувалися проблемам методу дослідження. Щоправда, це питання розв'язувалося у межах фізики й математики. Власне історики почали системно розробляти питання методів з останньої третини XIX ст. На початок XXI ст. серед науковців прийнято поділяти методи на загальнонаукові та спеціально-історичні. В останню групу входять такі базові методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, структурний та ін.

Породженням власне історії як науки є тільки історико-генетичний метод, відповідно до якого явища розглядаються в динаміці від зародження, становлення до занепаду. Проявом використання цього методу є поява перших періодизацій в історії. Можна з упевненістю говорити, що окремі елементи історико-генетичного методу використовувалися вже в добу патристики. Так, св. Август, усвідомлюючи час як лінію – «есхатон», намагався прослідкувати розкриття Божого замислу та утвердження Граду Божого.

Слід враховувати, що для християнських мислителів динаміка охоплювала лише сферу ідей, а матеріальний світ залишався статичним. Відомий англосакський мислитель *Беда Привелебний* у праці «Церковна історія англів» застосував уперше періодизацію: «до народження Ісуса Христа» та «після народження Ісуса Христа».

Фактично історико-генетичний метод (метод історизму) до середини XIX ст. використовувався як засіб виявлення розкриття Божого замислу в житті людства (*Г. Гегель*). У середині XIX ст. відбувається друга наукова революція, у результаті якої провідною стає ідея, що матеріальний світ також змінюється. Тому в другій половині XIX – XX ст. з'являється величезна кількість праць, присвячених трансформації в культурній (*Ж. Ле Гофф*, *Ф. Арьес*), політичній (*М. Блок*, *Ю. Павленко*), економічній (*К. Маркс*, *П. Мантру*) сферах. Проаналізуйте роботи, в яких найбільш вдало застосовується цей метод.

Серйозні історичні дослідження неможливі без використання іншого базового методу – порівняльного (історико-порівняльного). При розкритті питання варто мати на увазі, що при його застосуванні необхідно дотримуватися низки правил. Укажіть їх. У цьому разі варто також проаналізувати типологію порівнянь, яку розробив *Ч. Тіллі*.

Яскравим прикладом використання порівняльного методу в добу Античності є праця *Плутарха* «Порівняльні життєписи». У добу Середньовіччя та Ранньомодерної доби ця традиція була втрачена. Це пояснюється впливом християнської системи цінностей, відповідно до якої історик мав не порівнювати, а вірити.

У XIX ст. в європейській історичній науці утверджується два підходи до порівняльного методу. Так, історики-позитивісти, марксистичні вважали, що порівняльний метод ефективний засіб пізнання однотипних явищ політичного, економічного характеру. У свою чергу історики-ідеалісти (неокантіанство, філософія життя, неогегельянство) були переконані, що історичні явища унікальні, й для того, щоб їх дослідити, треба не порівнювати між собою, а зрозуміти систему цінностей, в межах яких вони сформувалися. Загалом порівняльний метод активно задіювався європейськими та вітчизняними істориками (*М. Блок, А. Тойнбі, Ф. Бродель, М. Драгоманов, О. Компан, М. Грушевський*), етнологами (*Е. Фрезер*). У зв'язку з цим доцільно проаналізувати роботи цих авторів.

Близьким до порівняльного є типологічний метод. Але в першому випадку аналізуються конкретно-історичні явища, а при використанні типологічного методу – «ідеальні типи». Типологічні класифікації зазвичай трапляються зрідка, і то переважно в працях узагальнюючого, теоретичного характеру. У добу Античності типологічний метод використовував *Арістотель* при аналізі політичної культури греків. У добу Середньовіччя та Ранньомодерну добу ці напрацювання були втрачені. Нововідкривачем типологічного методу вважається знаний німецький соціолог *М. Вебер*. У радянській історіографії прикладом такого дослідження є роботи *О. Люблінської, А. Гуревича* з проблем генезису та типології феодалізму. У добу незалежної України прикладом активного застосування типологічного методу є дослідження з проблем соціальної філософії *Ю Павленка*.

II. Кліометрика.

У другій половині XX ст. відбувається становлення «нової економічної історії» – кліометрики. Новітній напрям якісно оновив традицію вивчення економічних проблем минулого. Так, дослідники вперше почали системно використовувати кількісні методи та розробляти математичні моделі. У цьому разі змиється й сам дослідник, який фактично попадав у тінь математичних формул та машинних технологій електрообчислювальних машин.

Піонерами у сфері кліометрії в 1970-х рр. стали вчені-економісти США, які не тільки перші опублікували посібники з відповідної проблеми, але інтенсивно друкувалися у відповідних спеціалізованих виданнях «Вісник історичних методів» («Historical Methods Newsletter, з 1968 р.), «Журнал міждисциплінарної історії» («The Journal of Interdisciplinary History», з 1970 р.).

У СРСР кліометричні дослідження проводилися тільки в Москві (І. Ковальченко, Л. Мілов) та Ленінграді (Б. Міронов), що зумовлювалося відсутністю відповідної інституційної, кадрової та технічної бази в регіонах. В Україні становлення квантитативної історії відбулося в другій половині 1980-х рр. на базі Дніпропетровського державного університету, який підпорядковувався безпосередньо Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти СРСР й де була можливість вивчати досвід в цій сфері кафедри джерелознавства Московського державного університету.

1998 р. у Дніпропетровському університеті, вперше в Україні, Ю. Святцем і П. Доорном з Лейденського університету (Нідерланди) було видано підручник «Кліометрика. Інформаційні технології та інструменти», який на початок 2000-х рр. не мав аналогів на теренах СНД.

В 1990-х – 2000-х рр. в Україні утвердилося 3 провідні центри квантитативної історії: Дніпропетровський державний університет (В. Підгаєцький, Ю. А. Святець, М. А. Польовий, О. І. Обласова, І. О. Тарнопольська, В. А. Дмитрієва, Р. В. Топка, К. Л. Шихов, Л. Ю. Жеребцова, А. Г. Алексаха, С. В. Чирук, О. І. Красько), Харківський національний університет ім. В. Каразіна (В. О. Кулікова, К. А. Єремєєва, П. В. Єремєєва, Є. С. Рачкова), Запорізький національний університет (С. Лях).

При висвітленні питання студенти мають схарактеризувати такі основні напрями, які розробляють українські кліометристи в добу Незалежності:

– теорія та методологія джерелознавчих досліджень у комп'ютерну епоху (розкрити зміст тріади Олівії Ріккі, яку сформував В. Підгаєцький);

– математичні методи аналізу масових джерел (схарактеризувати напрацювання В. Підгаєцького з соціальної та професійної структури населення міст України 1920-х рр., В. Дмитрієвої з проблем урбанізації України в добу непу, Ю. Святеця про соціальну структуру українського села в добу непу);

– контент-аналіз історичних джерел (І. О. Тарнопольська – вивчення «Київського Синопису»; Р. Топка – аналіз селянських наказів та ухвал до І Державної Думи);

– математичне моделювання історичних явищ та процесів в Італії доби середньовіччя (А. Алексаха);

– методика викладання кліометрики (Ю. Святець, В. Підгаєцький) .

Завдання та запитання для самоконтролю:

1. Назвіть європейських дослідників, мислителів, які до ХІХ ст. використовували історико-генетичний метод.
2. Розкрийте суть типології порівнянь Ч. Тіллі.
3. Наведіть приклади використання типологічного методу в добу античності.
4. Назвіть основні центри кліометричних досліджень в Україні.
5. Розкрийте зміст тріади Олівії Ріккі.
6. Чому провідним центром кліометричних досліджень в Україні став Дніпропетровський національний університет?

Тема: Стиль мислення (4 годин)

Людське мислення подібне до сувою заплутаного шовку: передовсім потрібно обережно знайти кінець нитки.
(Вальтер Скотт – британський письменник)

- I. Теорії стилів мислення в ХІХ – першій половині ХХ ст. у європейській соціогуманітаристиці.
- II. Осмислення стилю мислення в Україні в 1980-х рр. (І. Іваньо, Б. Парахонський).
- III. Осмислення стилю мислення в Україні 1990-х – 2000-х рр.:
 - а. Стиль мислення та метод дослідження (С. Кримський)
 - б. Стиль мислення та історична наука (І. Колесник)

Поняття:

Стиль мислення (за І. Колесник) - це когнітивна свідомість (свідомість, спрямована на процес пізнання), зразок пізнавальної діяльності, алгоритм думання.

Індивідуальний стиль наукового мислення - це сукупність теоретико-методологічних настанов та аксіологічних орієнтирів дослідника (А. Лубський, І. Колесник)

Корпоративно-груповий (професійно-груповий) стиль мислення – це свідомість, зразок пізнавальної діяльності, який притаманний науковій школі, напряду або національному загалу вчених (за І. Колесник).

Універсальний стиль мислення – це стиль свідомості, зразок пізнавальної діяльності, який притаманний певній історичній епосі (за І. Колесник).

Постаті:

Колесник Ірина Іванівна (1952 р. н.) – український історик, історіограф.,

Народилася 1952 р. в м. Дніпро (Дніпропетровськ). 1974 р. закінчила Дніпропетровський державний університет. 1974—77 — навчалася в аспірантурі на кафедрі історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського державного університету. 1978—2006 працювала в університеті (1978—80 — на посаді асистента, 1980—1982 — викладача, 1982—92 — доцента, 1992—2006 — професора); провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (2002 – 2016 рр.).

Кримський Сергій Борисович (1930 – 2010) – український філософ, культуролог.

Народився в 1930 р. в м. Бахмут, Донецька обл. Закінчив філософський факультет Київського університету ім. Т. Шевченка. З 1957 р. працював в Інституті філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, де пройшов усі посади — від молодшого лаборанта до завідувача відділу, головного наукового співробітника інституту. Доктор філософських наук (1976), професор (1987). Викладав у Центрі гуманітарної освіти НАН України та Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Парахонський Борис Олександрович (01. 01. 1950, Чернівці) – філософ. Доктор філософських наук (1990), професор (2006). Заслужений діяч науки і техніки України (2012). Закінчив Київський університет (1976). Працював у відділі логіки та методології науки Інституту філософії АНУ (1976–92); відтоді – у Національному інституті стратегічних досліджень: завідувач відділу гуманітарних стратегій (1992–94), головний науковий співробітник (1996–99, 2012–23), радник при дирекції (2010–12, від 2023). У 1994–96 – завідувач кафедри культурології та археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»; 1999–2010 – завідувач відділу глобальної безпеки та європейської

інтеграції Національного інституту проблем міжнародної безпеки (усі – Київ). Наукові дослідження: методологія і теорія пізнання, семіотика та структурний аналіз феноменів культури, гуманітарні стратегії розвитку суспільства, геополітика, національна та міжнародна безпека, питання війни і миру.

Ясь Олексій Васильович (1967 р. н.) - історик, фахівець з української історіографії та інтелектуальної історії XIX-XX століть, доктор історичних наук (2014), член-кореспондент НАН України (2021). Закінчив історичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка. Від 1993 р. працює в Інституті історії України на посадах інженер-дослідник (1993 - 1996). молодший науковий співробітник (1996 – 2000), науковий співробітник (2000 – 2005), старший науковий співробітник (2005 – 2017), провідний науковий співробітник (від 2017 р.).

Джерела та література

Словники, довідники, енциклопедії

1. Кримський С., Булатов М., Мельничук О.. Мислення / *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-64650> (дата звернення: 12. 03. 25).
2. Стиль наукового мислення *Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія.* К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 136 – 151.

Статті, монографії/дисертації

1. Стиль та метод творчого мислення *Кримський С. Під сигнатурою Софії.* К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 140 – 156.
2. Стиль мислення – метафора та поняття *Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія.* К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. С. 9 – 57.

Методичні поради:

I. Теорії стилів мислення в XIX – першій половині XX ст. у європейській соціогуманітаристиці.

При розкритті питання становлення проблеми стилю в європейській соціогуманітаристиці XIX – перша половина XX ст. студенти мають акцентувати увагу на таких важливих аспектах:

а) Осмислення стилю як своєрідного літературного, наукового жанру (М. Петров, Г-Г. Гервініус, Й.-Г. Дройзен, М. Грушевський);

б) Осмислення стилю («стиль часу», «стиль культури») як особливого ракурсу сприйняття світу, який властивий певній епосі (Я. Буркхард, О. Шпенглер).

в) соціологічний підхід до проблеми стилю мислення та соціології знання німецько-британського соціолога К. Мангайма.

II. Осмислення стилю мислення в Україні в 1980-х рр. (І. Іваньо, Б. Парахонський).

В Україні в 1980-х рр. питаннями стилю мислення системно займалися співробітники Інституту філософії ім. Г. Сковороди (В. Храмова, І. Іваньо,

Б. Парахонський, С. Кримський,). Загалом намітилося 2 підходи до осмислення проблеми стилю:

а.) *Культурологічний напрямок*. І. Іваньо, наслідуючи напрацювання Д. Ліхачова, Л. Баткіна, В. Біблера, розробляє проблему осмислення стилю мислення відомого українського філософа Г. Сковороди. Також питання стилю мислення зустрічається в окремих літературознавчих розвідках Л. Новиченка.

б) Проблема «стилю мислення» найбільш повно розкрита у монографії Б. Парахонського «Стиль мислення. Філософські аспекти аналізу стилю в сфері мови, культури та пізнання» (1982). При вивченні цієї роботи студенти мають сконцентрувати увагу на таких проблемах:

- авторський аналіз західноєвропейської традиції (Р. Барта, Е. Гуссерля, Г. Кайзерлінга, А. Л. Крьобера, А. Лавджоя, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Фуко, К. Мангайм) осмислення проблеми «стилю мислення».

- авторське розуміння стилю мислення та осмислення цього поняття в літературознавстві, мовознавстві, соціології, філософії.

III. Осмислення стилю мислення в Україні 1990-х – 2000-х рр.

В добу незалежності проблемами наукового мислення займався відомий український філософ С. Кримський. Доцільно відмітити, що перші статті вченого з цієї проблеми побачили світ в 1970-х рр. При висвітленні його авторського бачення проблеми необхідно звернути увагу на такі аспекти:

- зв'язок методу та методологічної свідомості (метод – це не тільки прояв інструментального функціонування, а поєднання нормативно-апаратних засобів з ціннісними настановами);

- методологічна свідомість та методологічна парадигма (Античний світ: парадигма чотирьох стихій, Доба середньовіччя – парадигма слова; XV – XVIII ст. – парадигма механізму (годинника); кін. XVIII – XIX ст. – парадигма гідродинамічних зразків; друга половина XX ст. – парадигма стохастичного автомата).

Відомий український історик-методолог І. Колесник у своїй праці «Історіографія. Концептуальна...» комплексно розглянула проблему стилю мислення в історичній науці. При розкритті питання студенти мають зробити акцент на таких аспектах:

-розкрити механізм взаємодії стилю мислення епохи (парадигми), стилю мислення конкретного вченого та стилю мислення корпоративної групи;

- пояснити взаємодію стилю мислення та інтуїції;

- проаналізувати функції стилю мислення (когнітивна, комунікативна, соціальна).

- охарактеризувати поняття стиль історичного мислення, механізм взаємодії наукового стилю епохи та індивідуального стилю історика в часі-просторі;

- розкрити стилі наукового мислення в історичній науці (класичний, некласичний, постнекласичний).

Завдання та запитання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст поняття «стиль» за Я. Буркгардом та О. Шпенглером.

2. Чому Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди став провідним центром осмислення «стилю мислення» в Україні в 1980-х рр.?
3. Розкрийте зв'язок методу та методологічної свідомості за С. Кримським.
4. Розкрийте зв'язок між методологічною свідомістю та методологічною парадигмою за С. Кримським.
5. Поясніть взаємодію стилю мислення та індукції.
6. Назвіть та розкрийте зміст основних функцій стилю мислення.

**Самостійна робота з курсу
«МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»**

Самостійна робота студента – це форма організації навчального процесу, при якій заплановані завдання виконуються студентом під методичним керівництвом викладача, але без його безпосередньої участі. Програмою передбачається виконання самостійної роботи 2-х типів:

Базова самостійна робота, яка забезпечує підготовку студента до аудиторних занять і контрольних заходів з курсу. Результати цієї підготовки виявляються в активності студента на заняттях, при виконанні ним контрольних робіт, тестових завдань й інших видів робіт.

Додаткова самостійна робота спрямована на поглиблення і закріплення знань студента, розвиток аналітичних навичок з проблематики навчальної дисципліни⁶.

№	Назва теми практичного (семінарського заняття)	Кількість годин
	<i>Модуль 1 Історична думка від доби античності до першої половини XXI ст.</i>	
	<p style="text-align: center;">Тема Історична думка в античну добу</p> <p><i>Базова самостійна робота</i> (опрацювання питань, які виносяться на самостійне вивчення):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Антиісторична тенденція грецького мислення 2. Давньогрецька концепція природи та цінності історії 3. Давньогрецький історичний метод та його межі 4. Характер греко-римської історіографії <p>Рекомендована література</p> <p>Зашкільняк Л. <i>Методологія історії від давнини до сучасності</i>. Л.: Львівський університет, 1999. С. 18 – 36.</p> <p>Колінгвуд Р. <i>Ідея історії</i>/ пер. О. Мокровольського. К.: Основи, 1996. С. 67- 99.</p> <p>Яковенко Н. <i>Вступ до історії</i>. К.: Критика, 2007. С. 45 – 79</p>	10
	<p style="text-align: center;">Тема Історична наука в IV – XIV ст.</p> <p><i>Додаткова самостійна робота:</i></p> <p>бібліографічний огляд літератури за заданою проблематикою (1917 – 1991):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Теоретичні підстави християнської теології історії. 2. Етапи та ідеї західноєвропейської історіографії (IV – XIV ст.). 3. Візантійська історична думка. 	4

⁶ Методичні рекомендації до змісту та організації самостійної роботи студентів. Схвалено на науково-методичній раді ДВЗН «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника», 23 квітня 2013 р. (протокол № 3). С. 3, 4.

	<p align="center">Тема Історична думка у XV – XVIII ст.</p> <p><i>Базова самостійна робота</i> (опрацювання питань, які виносяться на самостійне вивчення):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Р. Декарт та картезіанська історіографія. 2. Аतिकартезіанство <p>Рекомендована література Колінгвуд Р. Ідея історії/ пер. О. Мокровольського. К.: Основи, 1996. С. 115 – 129 Яковенко Н. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. С. 80 - 117.</p>	8
	<p align="center">Тема Історична думка в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.</p> <p><i>Базова самостійна робота</i> (опрацювання питань, які виносяться на самостійне вивчення):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Історія та Ф. Шеллінг, Й. Фіхте. 2. Осмислення історії Г. Гегелем <p>Рекомендована література Колінгвуд Р. Ідея історії/ пер. О. Мокровольського. К.: Основи, 1996. С. 167 – 185. Яковенко Н. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. С. 118 – 157</p>	10
	<p align="center">Тема Історична думка другій половині XIX ст.. – 1914 р.</p> <p><i>Базова самостійна робота</i> (опрацювання питань, які виносяться на самостійне вивчення):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Історична соціологія К. Маркса. 2. Соціологічна історія М. Вебера <p>Рекомендована література Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Л: Львівський університет, 1999. С. 133 – 136, 146 – 148.</p>	6
	<p align="center">Тема Історична думка XX ст.</p> <p><i>Базова самостійна робота</i> (опрацювання питань, які виносяться на самостійне вивчення):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Абсолютний історизм Б. Кроче. 2. Ідея історії Р. Колінгвуда. 3. Історія цивілізації А. Тойнбі. 4. Теологічна філософія історії XX ст. 5. Аналітична філософія історії. <p>Рекомендована література Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Л: Львівський університет, 1999. С. 168 – 179.</p>	8
	<p align="center">Тема Міжнародні конгреси історичних наук</p> <p><i>Базова самостійна робота</i> (опрацювання питань, які виносяться на самостійне вивчення):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. 1 – 4 Міжнародні конгреси історичних наук (1900 – 1913 рр.): склад, проблематика, українське питання. 2. 5 – 8 Міжнародні конгреси історичних наук (1923 – 1938 рр.): склад, проблематика, ідеологія, українське 	10

	<p>питання.</p> <p>3. 9 – 15 Міжнародні конгреси історичних наук (1950 – 1985 рр.): склад, проблематика, ідеологія («Холодна війна»), українське питання.</p> <p>4. 16 – 22 Міжнародні конгреси історичних наук (1990 – 2015 рр.): склад проблематика, українське представництво.</p> <p>Рекомендована література Ісаєвич Я. Міжнародні конгреси істориків. <i>Енциклопедія історії України: У 10 т / Редкол.: В. А. Смолій (голова) К.: Наукова думка, 2009. Т. 6.: Ла-Мі. С. 714 - 726</i> Таборанський С. Теоретичні дискусії та ідеологічне протистояння на міжнародних конгресах історичних наук (1950–1990 рр.). 07.00.02 Всесвітня історія. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 2012. 244 с.</p>	
	<i>Модуль 2. Теорії історичного процесу</i>	
	<p>Тема Світова історія відповідно до положень еволюційної та неоеволюційної теорій Базова самостійна робота: підготовка до лабораторних робіт, практичних (семінарських) занять;</p>	4
	<p>Історія України та світу у світлі цивілізаційної теорії вітчизняних учених ХХ ст. Базова самостійна робота: підготовка до лабораторних робіт, практичних (семінарських) занять. Додаткова самостійна робота: Написання есе на тему: «Україно-російська війна (2014 – сьогодні) у світлі цивілізаційної теорії»</p>	10
	<p>Тема Фернан Бродель та актуальні питання світсистемного аналізу Базова самостійна робота: підготовка до лабораторних робіт, практичних (семінарських) занять.</p>	4
	<p>Тема Теорія модернізації в європейській та американській історико-філософській думці (соціальній філософії) Базова самостійна робота: підготовка до лабораторних робіт, практичних (семінарських) занять.</p>	4
	<i>Модуль 3. Фактори історичного процесу</i>	
	<p>Тема Природний фактор в історичному процесі Базова самостійна робота: підготовка до лабораторних робіт, практичних (семінарських) занять.</p>	4
	<i>Модуль 4. Методи історичного дослідження та стиль мислення</i>	
	Тема Методи історичного дослідження. Кліометрика.	4

	<p align="center">Математичне моделювання</p> <p>Базова самостійна робота: підготовка до лабораторних робіт, практичних (семінарських) занять.</p>	
7	<p align="center">Тема Стиль мислення</p> <p>Базова самостійна робота: підготовка до лабораторних робіт, практичних (семінарських) занять.</p>	4
	<p align="center">Підсумкова атестація</p> <p>Базова самостійна робота: Підготовка до підсумкової контрольної роботи</p>	10
		100

ІСПИТ З КУРСУ «МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»

Цілі проведення іспиту

Іспит є продовженням освітнього процесу, складовою частиною підготовки магістрів Глухівського національного університету ім. О. Довженка, що навчаються за спеціальністю В9 Історія та археологія та А 4. 03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта).

Організація іспиту має на меті визначити якість засвоєння студентом онтологічних та гносеологічних проблем вітчизняного та зарубіжного історіописання від доби античності до сьогодення; рівень здатності студентів до теоретико-методологічної рефлексії над історіографічними матеріалами.

Загальні вимоги до організації іспиту

Організаційна підготовка до екзамену проводиться згідно з розпорядженням керівництва інституту філології та історії. Кафедра історії, правознавства та методики навчання організовує підготовку до екзамену за заздалегідь розробленим планом. Для підготовки і складання іспиту організовується консультація, на якій лектор розповідає студентам:

- ❖ про принципи групування питань в екзаменаційних білетах;
- ❖ про місце (аудиторії), час та порядок проведення іспиту;
- ❖ про найбільш складні питання фахової дисципліни.
- ❖ Викладач рекомендує студентам заздалегідь сформулювати питання, на які вони бажають отримати додаткові пояснення.

На консультації кожний студент має право ставити свої питання. Доцільно також на консультації проаналізувати найбільш поширені помилки, які допускали студенти попереднього року навчання на іспиті.

Іспит проводиться в усній формі. У аудиторії залишається 5 – 6 студентів, які самостійно вибирають один із запропонованих білетів. Упродовж 40 хвилин вони здійснюють підготовку до усної відповіді. Для цього можуть використовувати кулькову ручку та папір різного формату. У залежності від рівня розкриття трьох екзаменаційних питань студент відповідає упродовж 10-15 хв. За необхідності лектор курсу може запропонувати на розгляд студенту додаткові питання. Якщо студент отримав оцінку – «незадовільно» (з можливістю повторного складання), то має право з'явитися на перескладання, відповідно до графіку запропонованого керівництвом факультету філології та історії. Під час дистанційного навчання екзамен проводиться за допомогою платформ Zoom, Meet тощо.

Підготовка до іспиту доцільно здійснювати за таким алгоритмом:

- ❖ Варто використовувати матеріали лекційних та семінарських занять, які найбільш повно відображають моделі відповіді з базових проблем курсу.
- ❖ В окремих випадках доцільно звернутися до історіографічних джерел, що має супроводжуватися складанням коротких тез та витягів.

❖ При репрезентації світоглядних моделей знаних істориків доцільно дотримуватися такої послідовності викладу матеріалу: розкрити життєвий шлях мислителя; проаналізувати його теоретико-методологічну спадщину за параметрами: утвердження-еволюція/уточнення/криза або трансформація.

❖ Розкриття кожного питання має супроводжуватися висновками, у якому має бути окреслено базові положення історіографічної проблеми.

Критерії оцінювання знань, умінь та навичок студентів з курсу «Методологія та методи історичної науки» на іспиті

5 (A)	<p>Магістрант, використовуючи відповідний фаховий понятійний апарат успішно розкриває зміст теоретико-методологічних проблем європейського історіописання від доби античності до сьогодення.</p> <p>Відповідь на питання супроводжується відповідним зверненням до історіографічних першоджерел та вдалою реконструкцією історіографічних моделей. Зрозуміло, що розкриття питань має віддзеркалювати високий рівень знань норм сучасної української літературної мови.</p>
4,5 (B)	<p>Магістрант проявляє системні знання із запропонованих питань та вміло використовує базовий понятійний апарат. Студент якісно розкриває базові положення представників історичних шкіл та напрямків від доби античності до сьогодення. Зрозуміло, що доповідач має дотримуватися норм сучасної української літературної мови.</p> <p>Допускається 1-3 фактологічні неточності, які не впливають на правильність розкриття базових сегментів проблеми.</p>
4 (C)	<p>Студент успішно окреслює основні методологічні проблеми з заданої тематики та доволі успішно користується термінологією. У той же час у відповіді відсутній компаративістський аналіз.</p> <p>Магістрант вільно володіє нормами сучасної української літературної мови. Допускається неточності у понятійному апараті, незначні погрішності в узагальненнях, які не впливають на загальний добрий рівень розкриття питання.</p>
3,5 (D)	<p>Студент показує поверхове знання програмного матеріалу та припуститися неточностей, помилок при наведенні прикладів. При розкритті базових тем не спроможний вийти на рівень порівнянь та узагальнень. Питання розкривається без необхідної послідовності та логічності. Допускається фактологічні неточності у викладі матеріалу, які не впливають на загальну правильність розкриття питання.</p>
3 (E)	<p>Студент поверхово орієнтується в основних темах курсу. Знання носять фрагментарний характер, пояснення матеріалу на конкретно-фактологічному рівні.</p> <p>Допускається серйозних фактологічних помилок, які істотно впливають на розкриття екзаменаційних питань.</p>

Орієнтовний перелік Питання до екзамену

1. Античне бачення культурно-історичного процесу.

2. Старозавітно-християнське бачення історичного процесу.
3. Еволюційна теорія XIX ст. – першої чверті XX ст. та осмислення історії людських спільнот (Г. Спенсер, І. Франко).
4. Неоеволюціонізм (1930-ті рр. – сьогодення) та реконструкція поступу людських спільнот в доіндустріальну добу (Дж. Стюард, Е. Сервіс, К. Поланьї).
5. Рациональна філософія історії XVIII – першої половини XIX ст.
6. Марксистське розуміння стадійності історичного процесу та криза п'ятичленної формаційної схеми.
7. О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі та осмислення історії людських спільнот у світлі цивілізаційного підходу.
8. Концепція «осьового часу» за К. Ясперсом.
1. Неоідеалістичний погляд на історію в англійській та італійській історичній думці останньої третини XIX – перш. пол. XX ст. (Б. Кроче, Р. Колінгвуд).
2. Л. Окіншевич, Ю. Павленко та історії України у світлі цивілізаційного підходу.
3. Проблема формування Макрохристиянського світу та Макроцивілізації в новий час в дослідженнях Ю. Павленка.
4. Ф. Бродель та його концепція світсистемного аналізу економічного розвитку Європи в XV – XVIII стст.
5. Технології/техніка та людина в творчій спадщині Ж. Еллюля, Л. Мемфорда.
6. Г. Маркузе та його концепція деформації Людини та Природи в індустріальну добу.
7. Характеристика постіндустріального суспільства у творчій спадщині Д. Белла та О. Тоффлера.
8. Культура в добу постмодерну за П. Козловськи (Козловським).
9. Проблема осмислення неолітичної революції в науковій спадщині Дж. Даймонда.
10. Проблема європейського клімату в дослідженнях Е. Ле Руа Ладурі.
11. Осмислення природного фактору в науковій спадщині М. Чмихова.
12. Осмислення місця технологічного фактору в історії людських спільнот в європейській історичній науці.
13. Роль особистості в історії.
14. Принципи історичної науки.
15. Традиційні спеціально-історичні методи дослідження.
16. Інноваційні спеціально-історичні методи дослідження.
17. Кліометрика та історична наука в Україні в другій половині 1980-х - 2000-х рр.
18. Теорії стилів мислення в XIX – першій половині XX ст. у європейській соціогуманітаристиці.
19. Осмислення стилю мислення в Україні в 1980-х рр. (І. Іваньо, Б. Парахонський).

20. Осмислення стилю мислення в Україні 1990-х – 2000-х рр.:
(С. Кримський, І. Колесник).
21. Неокантіанство та осмислення специфіки історичного знання (В. Дільтей,
В. Віндельбанд, Г. Ріккерт).
22. Методологічні витoki та організаційне оформлення школи «Анналів»
(А. Піррен, А. Берр).
23. Школа «Анналів» за М. Блока та Л. Февра (1929 – 1941 рр.).
24. Школа «Анналів» за Ф. Броделя.
25. Третє покоління школи «Анналів»: Е. Ле Руа Лядурі, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гоф,
М. Ферро.
26. Четверте покоління школи «Анналів» (Б. Лепті, Р. Шартьє, Ж.-К. Шмітт).
27. Історична антропологія.
28. Історія повсякденності та мікроісторія.
29. Гендерна історія.
30. Нова економічна історія.

Список використаної літератури

1. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Л.: Львівський університет, 1999. 227 с.
2. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
3. Колінгвуд Р. Ідея історії / пер. О. Мокровольського. К.: Основи, 1996. 615 с.
4. Лях С. Методологія історії: класика і практика. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 128 с.
5. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 2000. 360 с.
6. Усатенко І. Соціально-політичний розвиток капіталістичного суспільства в концепції І. Валлерстайна.: дис. к. і. н.: 07.00.02 – всесвітня історія. Одеса, 2017. 221с. URL.: https://shron1.chtyvo.org.ua/Usatenko_Ihor/Sotsialno-politychnyi_rozvytok_kapitalistychnoho_suspilstva_v_kontseptsii_I_Vallerstaina.pdf (останній перегляд: 14.02.2025).
7. Яковенко Н. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 375 с.
8. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смоля. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

Електронне видання

**Методичні рекомендації з курсу «Методологія та
методи історичної науки» для здобувачів
ОС «Магістр»**

навчальний посібник
для здобувачів освіти другого освітнього рівня вищої освіти

Підп. до розповсюдження 04.05.2025.
Формат 60x84/8. Умов. друк. арк. 5,46. Зам. № 3520
Видавництво Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка.
41400, м. Глухів, Сумська обл., вул. Києво-Московська, 24,
тел/факс (05444) 2-33-06.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №678 від 19.11.2001.